

7 waarvan 3

Colofon

Volle hoop reiziger 2007
Paul Roncken |
Tuin- en Landschapsarchitect

Derde druk van 1000 exemplaren

In opdracht van de Kunststichting
Sint-Oedenrode en SKOR Amsterdam.
Studie uitgevoerd tussen het voorjaar
van 2003 en de zomer van 2005.
Vooronderzoek naar aanleidingen
voor een aantal kunstwerken die de
historische samenhang tussen De
Zeven Slotjes binnen De Oude Vrijheid
(1232) en het huidige Sint-Oedenrode
beleefbaar kunnen maken.

7 waarvan 3

Raamwerkstudie historisch
gerelateerde kunst in Sint-Oedenrode

*Met bijzondere aandacht voor de zeven slotjes
– waarvan er nog drie zichtbaar zijn –
uit de tijd van de Oude Vrijheid (1232)*

Als initiators van kunst in de openbare ruimte hebben kunststichtingen een bijzondere verantwoordelijkheid. Openbare kunst bepaalt mede de dagelijkse omgeving van velen en niets bedrukt het gemoed zozeer als de wezenloosheid van slechte kunst.

Het is dan ook de ambitie van de Rooise Kunststichting alleen kunst te initiëren waarvoor een herkenbare verantwoording kan worden afgelegd.

Dit houdt op dit moment een streven in om een generatie van kunstwerken te ontwikkelen waarmee nadrukkelijk wordt ingaan op de onderliggende structuur van het dorp en waarmee betekenis aan de geschiedenis en eigenschappen van een locatie wordt ontleend. Kunstwerken die zich

onlosmakelijk verbinden met hun plek en die onzichtbare, verbanden leesbaar maken.

Hoe vanzelfsprekend deze ambitie ook is, de uitvoering is dat niet. Aan kunstenaars moet een kader geboden worden waarin hun werk juist deze verbanden kan ontwikkelen. Het vereist een voortraject waarin de ruimtelijke structuur van het dorp zorgvuldig onderzocht en geïnterpreteerd wordt.

De vraag die de kunststichting zich daarbij stelde, was of een stelsel van zorgvuldig gedefinieerde kunstwerken in staat zou zijn de oorspronkelijke structuur van het dorp weer zichtbaar en herkenbaar te maken.

In samenwerking met SKOR werd besloten aan Paul Roncken te vragen een document te produceren waarmee kunstenaars vanuit een interpretatie

van de historische achtergrond een inspirerend kader geboden wordt. Een document waarin de wezenlijke verbanden en thema's gesignaleerd en benoemd worden.

Het is de verdienste van Paul Roncken dat hij, na een nauwkeurige historische studie binnen de redelijk precieze opdrachtbeschrijving, in staat was een rijk spectrum aan thema's bloot te leggen.

In dit proces had de kunststichting de nodige moeite om, bij het beantwoorden van zijn onschuldig ogende vragen, tweespalt te vermijden. De geesten waren gescheiden en discussies werden op het scherp van de snede gevoerd. Het heeft geleid tot een document dat juist daardoor aan de doelstelling beantwoordt.

Deze studie stelt de Kunststichting in staat om enerzijds op een gefundeerde

manier kunstenaars te selecteren en anderzijds om de geselecteerde kunstenaars een samenhangend poëtisch kader te bieden.

En dat is wezenlijk want uiteindelijk verlicht niets het gemoed zozeer als goede, betekenisvolle kunst.

Namens de Kunststichting, Floris Alkemade

6 Inhoudsopgave

Leeswijzer	7
Inleiding	9
Fragmenten uit het dagboek van VETO	11
De Mythe van Rooi (1) verkenningen en observaties	21
De Mythe van Rooi (2) analyse en selectie	105
Samenvatting en introductie van vijf pojecten	119
Referenties	130
Tijdbalk	xx

Leeswijzer

Dit boekje is weliswaar van voor tot achter te lezen. Maar beter is eerst te bedenken wat voor een type lezer u bent, waarna ik u graag verwijs naar het deel dat u het best zult begrijpen en daarom het meest zult waarderen. Als u dat deel eenmaal hebt doorgeno- men, kunt u de andere bestuderen. Hierbij zult u merken dat er overlap bestaat tussen de verschillende delen. Tevens zult u de intensievere betekenis van het raamwerk ervaren. Het raam- werk dat zoveel complexe elementen aan elkaar probeert te knopen.

Het is ook niet niks, de peilloze diepte van de geschiedenis gecombineerd met de zo persoonlijk te waarderen kunst en dat allemaal in een architectonische samenhang waar veel ruimtelijk inzicht voor nodig is. Ik geef het u te doen.

Daarom:

Bent u over het algemeen vooral geïnteresseerd in de atmosfeer van plekken en gebeurtenissen, zonder daar direct de achtergronden bij te hoeven kennen. Begint u dan bij het begin; bij *fragmenten uit het dagboek van VETO* >> p.11

Bent u sterk visueel ingesteld en wilt u bovendien uw eigen conclusies en complotten uitdenken aan de hand van intrigerende beelden, begint u dan bij het eerste deel *verkenningen en observaties, de Mythe van Rooi* >> p. 21

Bent u vooral systematisch en ana- lytisch en verlangt u overzicht en ordening van de gegevens en conclusies dan kunt u het beste beginnen bij de *analyse en selectie van de mythe van Rooi* >> p. 105

Dit boekje is het eindresultaat van een onderzoek in opdracht van de Kunststichting Sint-Oedenrode en de Stichting Kunst en Openbare Ruimte Amsterdam (SKOR). Het is een integrale studie naar de relatie tussen kunst, historie en architectuur (van het landschap) in Sint-Oedenrode. Hierbij gaat het om verbanden tussen heden en verleden, tussen expressie en bruikbaarheid, tussen leesbaarheid en raadselachtigheid. Met als doel de relevantie en de essentie van een aantal kunstwerken te bepalen.

Deze kunstwerken zouden een relatie aan moeten gaan met een specifieke geschiedkundige periode van Sint-Oedenrode. De periode wordt gemarkeerd door een zevental slotjes, waarvan er op dit moment nog maar drie waarneembaar zijn. Het was uitdrukkelijk de bedoeling geweest de studie kritisch te maken en niet blind

te vertrouwen op het belang van geschiedenis als een gegeven feit.

Het lag in de lijn der verwachting om bijzondere kunstwerken te ontwikkelen, die tevens leiden tot evidente toevoegingen aan de openbare ruimte.

Gelukkig is de begeleidingscommissie geweldig aanjagend en meegaand geweest tijdens de emotionele en intellectuele expedities naar hun eigen geschiedenis. Want er bestaan op dit moment nauwelijks of geen voorbeelden van dit integraal type onderzoek. Alles moest als het ware in het moment worden uitgevonden, gekeurd en doorontwikkeld.

Wat er van geworden is, is uniek en relevant te noemen. Het is een openhartige studie geworden en er zijn patronen in het stedelijk en landschappelijk weefsel ontdekt die

ontegenzeggelijk Roois zijn. Tegelijk met het afronden van deze voorstudie is de aandacht voor het erfgoed in Sint-Oedenrode van meerdere kanten gegroeid.

Dat is een goede zaak, want niet alles uit deze voorstudie is geschikt om in de vorm van kunstwerken uit te voeren. Er zijn grote ingrepen nodig om de relevante tijdperiode van de slotjes weer beleefbaar te maken in dorp en landschap. Kunst kan daarbij helpen als gids in een dorp dat haar eigen geschiedenis voor een groot deel is vergeten. Maar kunst kan niet zo groot zijn dat zij alles heel kan maken.

De kunststichting is zich bewust geworden van deze kansen en beperkingen en realiseert zich tegelijkertijd dat zij formeel maar een bescheiden rol kan spelen. En toch, kunst is bij uitstek een medium waarmee formele rollen gemeden kunnen worden.

Het zal voor de één een bewustwordingsproces zijn, voor de ander een intensieve scheppingsdaad. De rol van de kunststichting zal breder zijn dan ze zich van tevoren had ingebeeld. Want zowel het proces als de daad zullen intensief begeleid moeten worden.

De geschiedenis van de slotjes is meer dan een vrijblijvende muze. Het is een wezenlijk onderdeel van Sint-Oedenrode. Of je het nu wilt of niet, of je het nu mooi vindt of niet, of je het weet of niet; de slotjes vormen op hun eigen manier een begin van een intrigerend verhaal in de ontwikkeling van dit dorp.

Zulk een zelfonderzoek naar historische context is raadzaam en een aanbeveling aan elke stichting. Grote steden hebben een dergelijke zelfanalyse al meerdere malen doorgeemaakt, bijvoorbeeld bij de realisatie

van een ambitieus museum. De kleinere dorpen kunnen er nu aan beginnen. Zeker nu er zowel fascinatie als budget is voor erfgoed. De resulterende kunst, is mogelijk wezenlijker dan ooit tevoren.

Met grote dank aan de begeleidingscommissie: Peter van den Berk, Floris Alkemade, Harry Bekkers, Tom van Gestel (SKOR) en het bestuur van de kunststichting.

Paul Roncken.

Fragmenten uit het dagboek van VETO

Een reisverslag voor hen die mij volgen (2003- 2005)

We had brought a large map
representing the sea,
Without the least vestige of land;
And the men were much pleased
when they found it so true;
A map they could all understand.
— Lewis Carroll,
The Hunting of the Snark

Dag 1. VETO is mijn naam. Heel toepasselijk want ik spreek mij graag resoluut uit, tegen overheersende meningen in. Ik verblijf in een tent net buiten het dorp S-O en verplaats me per boot van en naar mijn onderzoeksterrein. Het lijkt een gemoedelijk groen dorp, een weinig spannend, ogenschijnlijk braaf en ingedut. Zo lijken de bewoners er zelf ook over te denken. Een beetje vergeten. Maar voor wie er woont is het heel betrouwbaar. Ik zoek naar zeven slotjes in de kern van het dorp. Er zijn er nog maar drie van over. Doet me denken aan een kaart die Lewis Carrol tekende in een van zijn kinderboeken.

Dag 2. Niemand lijkt me te zien als ik in mijn boot de rivier af vaar. Het water vormt geen onderdeel van hun systeem.

De meeste inwoners bevinden zich op het droge en verplaatsen zich via de verharde paden. Van de slotjes kennen de meesten alleen het feesten en partijencentrum en het stadhuis. De rest is uit hun geheugen gewist. Dit lijkt ook niet relevant te zijn voor hun identiteit. Ze verwijzen eerder naar de heilige Oda, als het gaat om de oorsprong van hun woonplaats.

Dag 3. Vanacht schrok ik wakker van een nare droom. Het dorp heeft me beangstigd. Met haar eenvoudig voorkomen waar ik steeds ingewikkelder van word. Het is een val! Kijk naar het water en merk op hoe schier achteloos het om het dorp heen slingert. Het kronkelt van pijn en wil er verre van zijn! Kijk naar de wegen die met evenveel moeite omwegen maken als het water. Ook zij twijfelen om dit dorp aan te doen, om het water over te steken en het te ver-

binden met het ommeland. Er heerst een genoeglijk soort rust. Maar deze is schijn! Er is een verleden dat verborgen moet worden. De mensen daar, ze geloven niet in hun verleden.

Ze leven in nieuwe vrijheid en willen nu het beste opzoeken uit hun oude vrijheid. Maar wat als dit beste niet bestaat? En wat als het niets met vrijheid te maken heeft? Of wat als blijkt dat de enige vrijheid die ze hebben genoten, die oude vrijheid was? Wat zegt dat over hun huidige tijd?

Zij wensen hun jonge Brabantse kinderen dichter bij dit erfgoed, om tot leven te komen. Maar het is geen nieuwsgierigheid om het slechte onder ogen te zien en het goede te laten rusten. Het is een verzameldrift zonder consequenties. Gecensureerd verleden, selectief genoteerd verleden. Een ongegeneerde verheerlijking van historische hoogtepunten.

Dag 4. Als een monster van Loch Ness begeeft zich hier iets. Alsof je door de kartonnen voorkant heen dreigt te prikken en het knullig in elkaar gezette stelsel van steunberen ziet dat deze realiteit staande houdt. Neem nou de ‘behelzende verhandeling der merkwaardigheden en gewichtigste gebeurtenissen van dit dorp’ door A.C. Brock, de Rooise koster die zijn leven wijdde aan de beschrijving van de geschiedenis van de Meierij. Hoe meer feiten het licht zien, hoe vreemder het mij voorkomt. Hoe kan het toch dat deze plaats zo getroffen is door rampen als vanaf bladzijde 113 tot en met 183(!) omschreven. En hoe komt het dat de voorrechten die de burgers van Rode gegund werden door Hertog Hendrik de 1^e niet konden worden verzilverd in stadsrechten... Hoewel S-O is gegroeid in de loop der jaren, zijn er velen geweest om er weer weg te trekken. Daarom vraag ik mij af,

heeft het met de geografische ligging te maken of dragen de mensen het hier in zichzelf mee? Is het de opdracht om kunstwerken te introduceren die het verleden van de slotjes laat galmen in het heden? Is dit een kans om het sublieme van dit dorp aan te tonen?

Het verleden van dit dorp is opzienbarend en sluw. Haast autonoom – als had het een eigen plan – heeft het sporen nagelaten. Het is de inwoners van dit dorp overkomen. Ze zijn er maar ten dele deelgenoot van geworden. Als bevond men zich eeuwen achtereen op de set van een indrukwekkende (*fellini?*) film waarvan de acteurs langzaam oud werden om er dood aan te gaan.

En als tijdelijk functionele decorstukken en rekvisieten zijn de resten van de set vergaan. Afgedaan als onbeduidende producten, nu de acteurs en regisseur verdwenen zijn. Maar ze zijn niet verdwenen! Ze dolen rond en

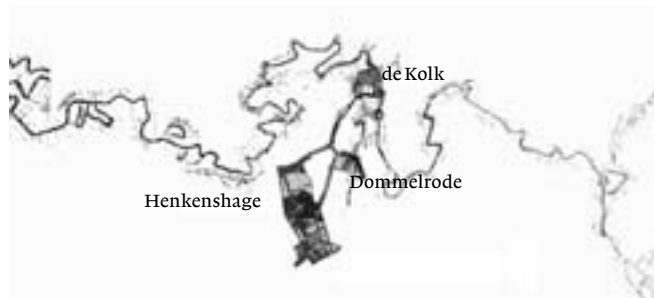
houden zich bewust ter zijde. Waarom? Je vraagt waarom? Tja, ik ben ook maar een reiziger op doortocht. Waarschijnlijk kent niemand de hele waarheid, hooguit weinig betrouwbare delen ervan. Het script van de film zou het kunnen vertellen: een historisch epos over prinsespriesteressen, graven, heren, edelen, hertoginnen, Yankees, Canadezen... En leefden die allemaal in die zeven slotjes dan?

Nee natuurlijk niet. Zeven is een mooi getal. En er zijn er nog maar drie over. Drie! Van de oorspronkelijke Zeven!

De overige plekken zijn bestoven met een laag hedendaags stof en puin... En nu willen ze hun spijt betuigen. Spijtebijt zegt: ‘Sorry, laten we die andere vier toch maar opgraven’. Of ‘Laten we er in ieder geval iets mee doen. Met kunst! Ja! Kunst!’. Dat is tegelijk een onschuldig en veelzeggend

7 waarvan 3

medium. Maar gelukkig heeft de *kunst* aan mij een goede sleutelbewaarder. Ik zal dit karretje niet bespannen voor oppervlakkige beeltenissen. Ik zal graven! Het sublieme van deze geschiedenis blootleggen. Hier gaat het niet alleen om schoonheid met Oohs en Aahs. Hier gaat het om betekenissen die het dorp dieper raken. Lust én onlust.

Dag 7. Voorlopig ga ik ervan uit dat het verloren script van de Fellini film niet die slotjes in de hoofdrol plaatste. Want de gedachte dat met eerherstel van de zeven slotjes het script hervonden wordt is gevaarlijk en naïef. Dat er van de zeven nog drie over zijn vertelt genoeg! Doet me denken aan een citaat uit Nightwood:

His fabrications seemed to be the framework of a forgotten but imposing plan (some condition of life of which he was the sole surviving retainer)
—Djuna Barnes (1936)—

Het is noodzakelijk het plot van dit script te onderzoeken in zowel gematerialiseerde vormen als in mentale rituelen. Het is niet genoeg de burgerij een aantal gestolde beelden aan te bieden van een alles behalve levenloos verleden. De burgerij dient actief mee te doen. En wil ze dat niet, dan vormt het falen van de participatie een treurig maar waar beeld van mijn geuite vermoedens. De ambitie moet getest worden in dit project. Blijvend getest worden is nog beter. De werken moeten aanleiding geven om de ambitie alledaags te testen. Het lokaas van deze kunstprojecten zou moeten bestaan uit een overmaat aan nieuwsgierigheids-

verwekkers. Niet zomaar nieuwsgierig als om het hoekje kijken, maar onverklaarbaar gedreven om het hier en nu te begrijpen vanuit een wazig verleden. Er met je volle verstand en bewustzijn bij te moeten zijn! Dát moet toen en nu de motivatie geweest zijn. Heel precies zullen de kunstwerken moeten mikken, hoewel ze er dan nóg naast kan zitten. Want het décor beweegt zich zo af en toe, net als op die vage foto's van het prehistorisch monster van Loch Ness!

Alleen een actuele waarde geeft historie het recht om invloed te hebben op toekomstige ontwikkelingen. Met andere woorden: een raamwerk, met als doel de toekomstige situatie te verbeteren, geeft historie alleen een plek als het een actuele waarde kan genereren. Dit is zeer actueel. Het zingt rond in 'ontdekkingen' als culturele identiteit, culturele planologie, culturele biografie en culturele logica.

Er is zowel nationaal als Europees geld voor beschikbaar, omdat er algemeen wordt aangenomen dat ruimte en cultuur elkaar nodig hebben om de globalisering – en de bijhorende negatieve algemenisering – te compenseren. Typisch Hollands in zekere zin. Intellectueel, conceptueel, een beetje nukkig, tot op het negatieve toe en bovenal tamelijk vlak en onuitgesproken. Eigenlijk helemaal niet zo Brabants.

Laatste dag. Het wordt langzaam aan helder. Het script dat ik zoek is niet een echt filmscript maar meer een mythe. Ik herken veel van de kwaliteiten die ik zoek in het werk van Roland Barthes in zijn ‘Mythologieën’ (1957). Hierin wordt uiteengezet hoe de mythe als verhaalvorm, als architectonische stijlfiguur te ontleden is. De slotjes en de geschiedenis van S-O verhouden zich op een

mythische manier tot elkaar. En dankzij Barthes kan ik nu bepaalde spelregels beschrijven om de tijdloze essentie bloot te leggen. De mythe handelt over de ruimtelijke genesis van dit dorp, haar slotjes en haar landschappen. De mythe kan in het hier en nu worden aangewakkerd... ...door de kunstwerken die het op hun beurt almaar doorvertellen aan de inwoners en bezoekers van Rooi.

Een Mythe is volgens Barthes een communicatiesysteem. Mooi hè! Zo had ik er nooit over nagedacht. Er wordt op twee niveau’s gecommuniceerd. Het ene niveau staat voor de tijdloze boodschap, het andere niveau is modieus, ofwel flexibel aan te passen aan het hier en nu. Het tijdloze niveau beschrijft als het ware de spelregels. Deze zijn abstract en zitten vol betekenis en identiteit. Ze worden zelden besproken, omdat daar-

mee de kip met de gouden eieren zou kunnen worden geslacht. Maar in dit geval is het nodig om deze spelregels aan de kunstenaars uit te kunnen leggen.

Op het tweede – modieuze – niveau wordt communicatie gematerialiseerd, beleefbaar. Tezamen vormen de twee niveau’s de mythische spraak (het schrift, de fotografie, de schilderkunst, de affiche, de rite, het voorwerp). De list van veel mythes is dat zij een oorspronkelijk teken gebruiken of misbruiken om er iets anders mee te betekenen. Dit is de dubbelzinnigheid van de mythe. Het voegt betekenissen toe aan bestaande tekens. Nevenbetekenissen, symbolische betekenissen of verwijzingen. Daarmee wordt heden en verleden met elkaar vermengd. Bijvoorbeeld een raaf, een vogel als andere vogels, is in mythische zin de spion van duistere machten. Het eerste niveau van deze

mythe is de duistere macht. Deze is tijdloos, vormloos maar bepaalt wel de spelregels: slechtheid en niets goeds van plan.

De raaf zelf is in dit geval het tweede niveau van de communicatie. Het is iets dat zwart is, krast en vliegt als boodschapper van het kwaad. Deze interpretatie is modieus, weliswaar middeleeuws modieus, maar daarom evengoed een modegevoelige interpretatie van zwart, krassen en vliegen. Zelfs als die mode al een paar eeuwen stand houdt.

De slotjes, gebouwen als andere gebouwen, zijn in mythische zin het tweede niveau van een betekenis. De betekenis zelf is nog onduidelijk en moet onderzocht worden. Het eerste niveau, het tijdloze is in het geval van S-O de grote ontbekende. De kunstwerken zullen eerst een uitspraak moeten doen over dit eerste niveau om daarbij een passend tweede

niveau te onderzoeken. De slotjes zelf zijn niet in alle gevallen de beste vertegenwoordigers van het tweede niveau.

De mythische betekenis kan overslaan op andere voorwerpen of plekken. Nieuwe kunstwerken kunnen deze betekenis dan ook in stand houden.

Zo krijgt volgens Barthes een mythe gestalte. De vorm van het werk kan minuscuul zijn (een gebaar, een woord, zelfs een terzijde) en toch functioneel voor een uiterst rijke geschiedenis. Als een verspreking die enorme implicaties heeft in Freudiaanse zin. Volgens Barthes zijn de consequenties van een doelbewuste introductie van de mythe onder andere deze:

A. De locatie van het werk hoeft niet overeen te stemmen met de historische ware locatie.

B. Het verschijnen van nieuwe concepten hangt nauw samen met de socioculturele transformatie van de samenleving in haar geheel. Voor de mytholoog (in dit geval de kunststichting!) is het zaak het concept – gedurende de uitvoer – steeds opnieuw te benoemen en de neerslag ervan in culturele verschijnselen te analyseren.

C. Het onderwerp van het werk hoeft niet te verwijzen naar de ware periode uit de geschiedenis. Het kan willekeurig welk geschiedsgewricht aanwenden (verledener verleden, hedener heden, toekomstiger toekomst). Dit met als doel het concept opener en tendentieuzer te maken en de mythe

beter aansluiting te geven bij een steeds veranderende socioculturele realiteit.

D. Een mythe is alomtegenwoordig en kan daarom moeilijk worden ontzenuwd. Aan de mythe kan moeilijk weerstand worden geboden. Tenzij zij op haar beurt in een mythe verstrikt raakt. Zij wordt dan als het ware ontmaskerd. En toch ontkent de mythe de dingen niet, zij zuivert ze, maakt ze onschuldig, grondvest ze in de natuur en in de eeuwigheid, geeft ze er een duidelijkheid aan die geen uitleg behoeft omdat zij zich als een feit aanbiedt. Zij spreekt autonoom, vanzelfsprekend, als iets natuurlijks; en dat stelt gerust.

Uiteindelijk is de tragiek van de mytholoog onontkoombaar. Onophoudelijk slingert hij heen en weer tussen de mythe en de ontmaskering ervan: ontmaskering snijdt hem van het leven af, maar als hij de mythe intact laat dan beseft hij dat hij in een vals bewustzijn leeft. Een betere spelregel voor integratie van kunst, geschiedenis en architectuur (van het landschap) is niet denkbaar.

Einde dagboeknotities

De Mythe van Rooi (1)

verkenningen en observaties

21

Expressie

Op de volgende pagina's volgt een beeldend verslag. Het is een selectie van expressieve momenten in de ontwikkelingen van Sint-Oedenrode. Met telkens op de rechterpagina de geografische positie van het moment en op de linkerpagina een beeld van een bestaand kunstwerk dat er uitdrukking aan zou kunnen geven. De twee beelden naast elkaar geven zowel een historisch beeld van Sint-Oedenrode als een min of meer hedendaagse interpretatie ervan uit de wereld van de kunsten.

Sommige combinaties zijn sterker dan de andere. De sterke en zwakke combinaties worden vervolgens geanalyseerd in het hoofdstuk erna.

Een schilderij van een mythische berg. Een figuratieve verbeelding van de verblijfplaats van Oda. Iets dat mythisch moet blijven en gevoed wordt met een gedetailleerde beeldentaal over hoe het geweest moet zijn.

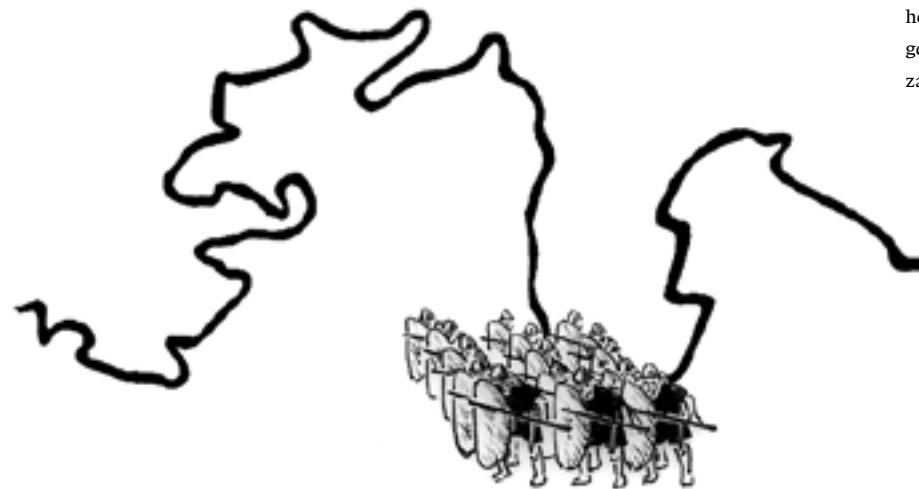
De tijd voor 700, het huidige Rooi ligt in Taxandrië, een dun bevolkte streek. Smalle zandruggen worden omsloten door wijde lussen van de Dommel.

Restanten van een Romeinse beschaving zijn ook in Sint-Oedenrode te vinden. Hoewel deze periode niet de nadruk krijgt in de lokale geschiedschrijving.

Omstreeks 700, de Romeinen kwamen van rechts (het Oosten) langs de Dommel en hebben zich – tijdelijk – gevestigd op de smalle zandrug.

Een foto van een performance kunstwerk, waarbij op een sacrale manier contact wordt gemaakt met de aarde en een houten (onaf) kruisbeeld. Een voorbeeld van tijdelijke kunst die de onduidelijke maar betekenisvolle verblijfsplaats van de heilige Oda verbeeldt.

Oda verhuist naar de beemden waar ze weer woont op een heuvel, maar ja, welke heuvel...

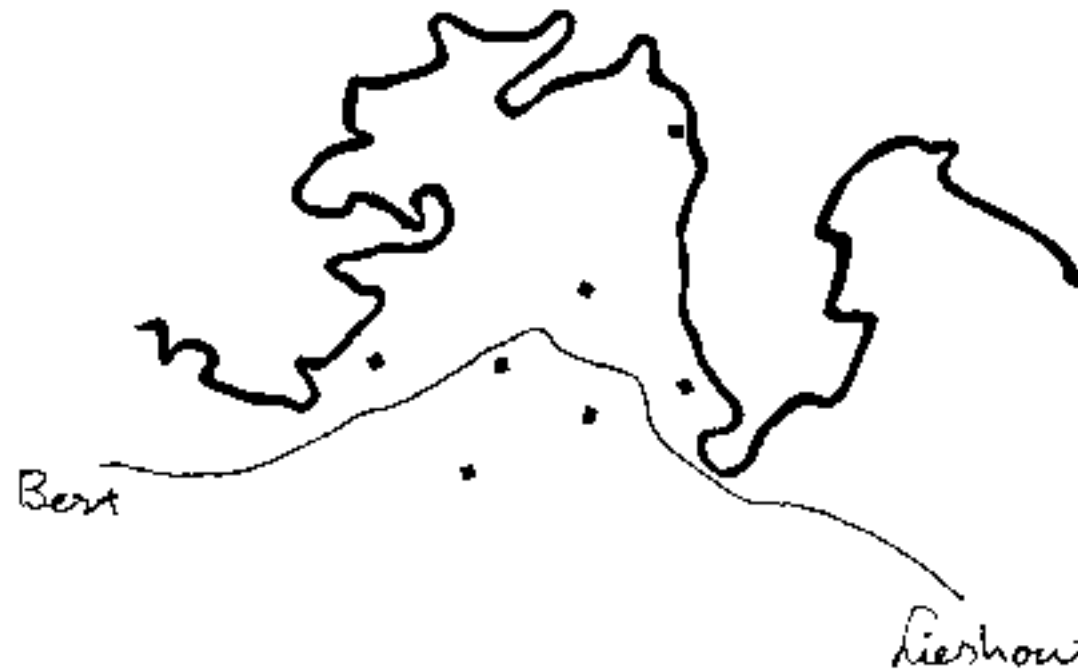
De overlappende bewegingen en invloeden van de Rooise families langs de belangrijkste verbindingsweg, in grafiek weergegeven.

Van Rode van der Aa De Horens De Luns
 van Rysse van den Briel van Ley van Wolphaert

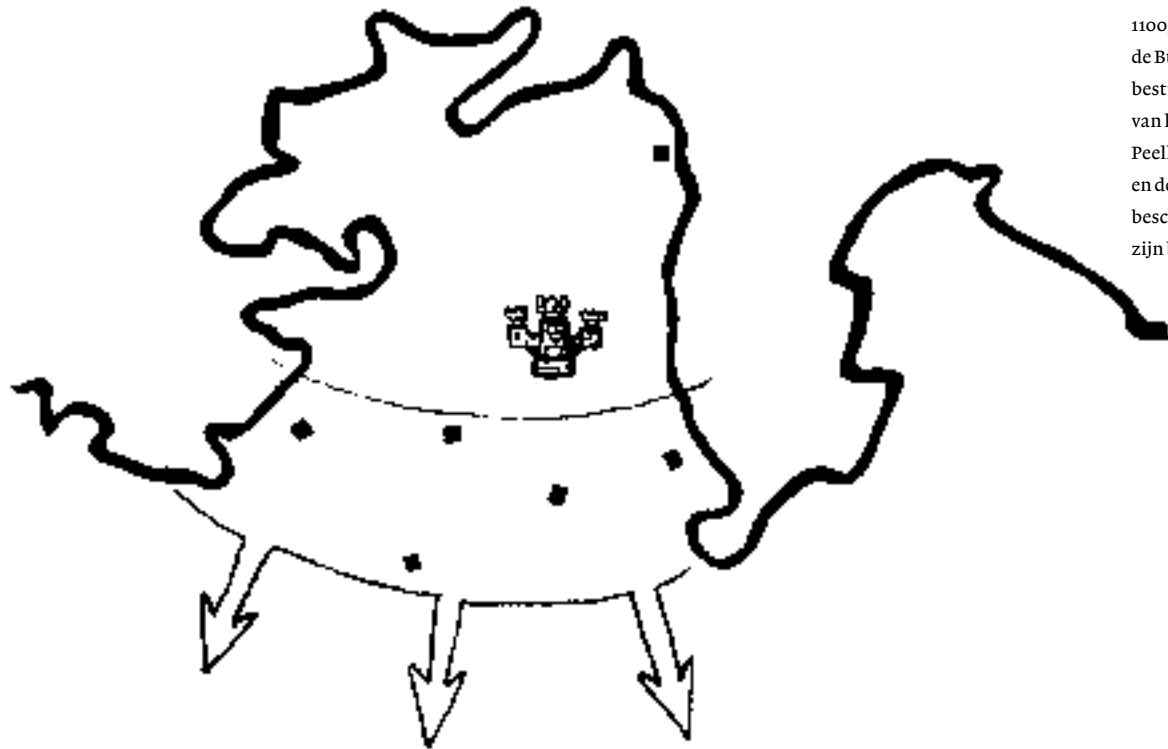

van Velde Met Den Oudekruisen van de Bueche Met
 van Ameygen Hagen van der Wiering van Epe

Vanaf 900 ontstaan langs de weg tussen Best en Lieshout slotjes. Met name door de heren van Rode ontwikkeld.

In de vorm van een thematische foto-opdracht kan een karakteristiek aspect van Sint-Oedenrode worden onderzocht. Bijvoorbeeld de veilige armen van de Dommel die een dorpskern beschermen waar het leven kon opbloeien.

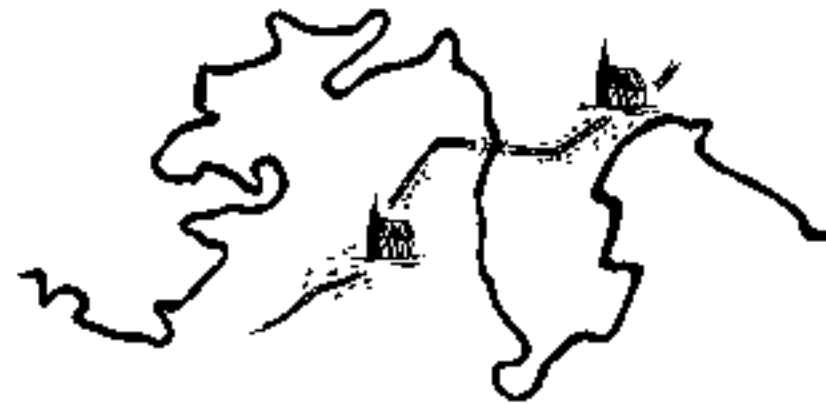
1100, graaf Arnold laat de Burcht bouwen, een bestuurlijk centrum van het graafschap Peelland. De slotjes en de Dommel beschermen hem en zijn bezittingen.

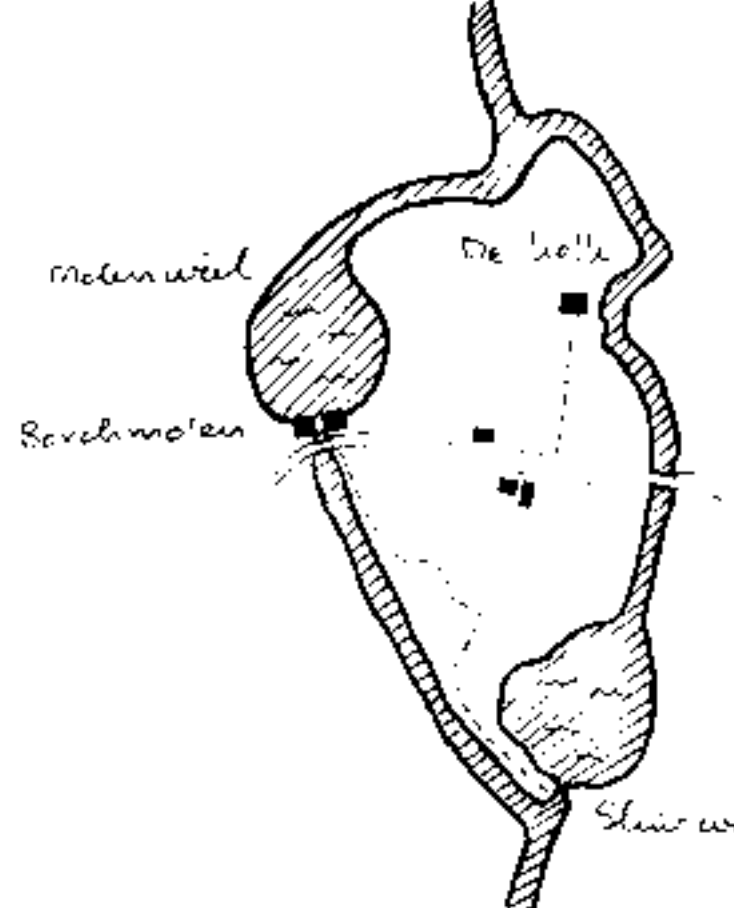
Processietochten zijn zelfs nu geen vreemd gezicht in het Brabantse Land. Zeker niet zolang de katholieke leven en de fanfare blijft blazen. En hoe wonderlijk is zo'n vrome tocht, met speciale gewaden en vlaggen en rituelen... Op zichzelf al een kunstwerk.

Tussen 1100 en 1970(?) is de weg van de Sint-Odakapittel naar de kerk in Eerschot – waar diensten worden gehouden – dé reden om de Dommel te kruisen.

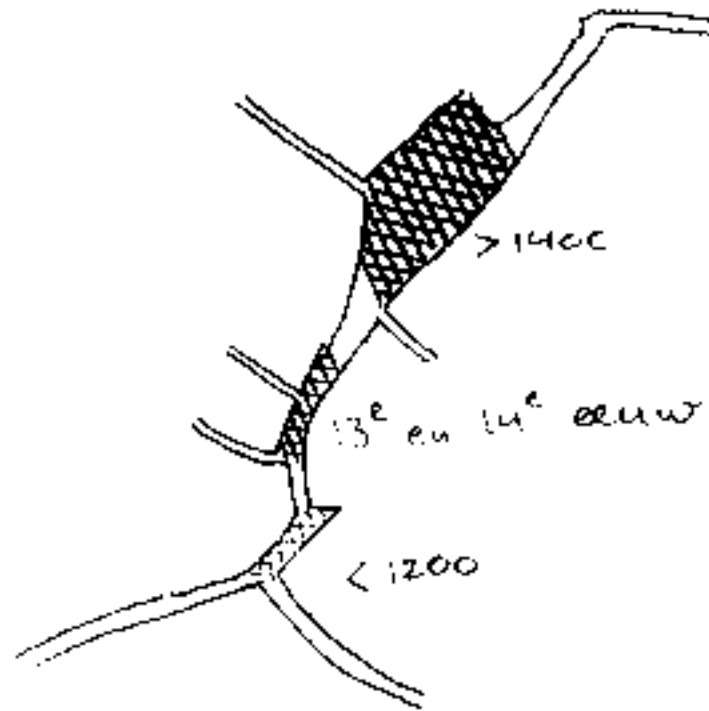

Een bijna romantische prent van de oude Watergraanmolen. Verdwenen en niet gemist. Maar de plek die ooit was, laat toch van zich horen want het is de meest onduidelijke plek in het stedelijk weefsel van Rooi.

12e eeuw, de economie trekt aan en het is lucratief om een watermolen te bouwen. Hiervoor wordt de Dommel verlegt om het water op te kunnen sparen voor voldoende toevoer. Er ontstaat een eiland waar de Kolk en 'Den Dijk' (met enkele dijkwoningen) hun plek opeisen.

Consumptie, handel en markten zijn in omvang almaar gegroeid. Ook ons gewicht, onze levensduur en onze smaakbehoeften zijn almaar toegenomen. Een wassen beeld.

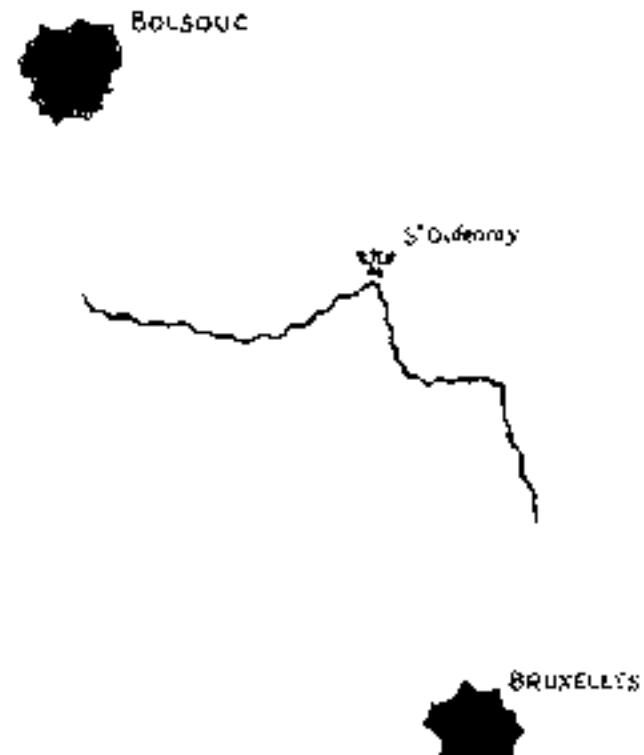

De handelsgeest geest tussen 1000 en heden. De markt verschuift mee in plaats en in grootte. Fascinerend en tamelijk uniek dat dit nog zo goed afleesbaar te maken is in de huidige openbare ruimte van het dorp.

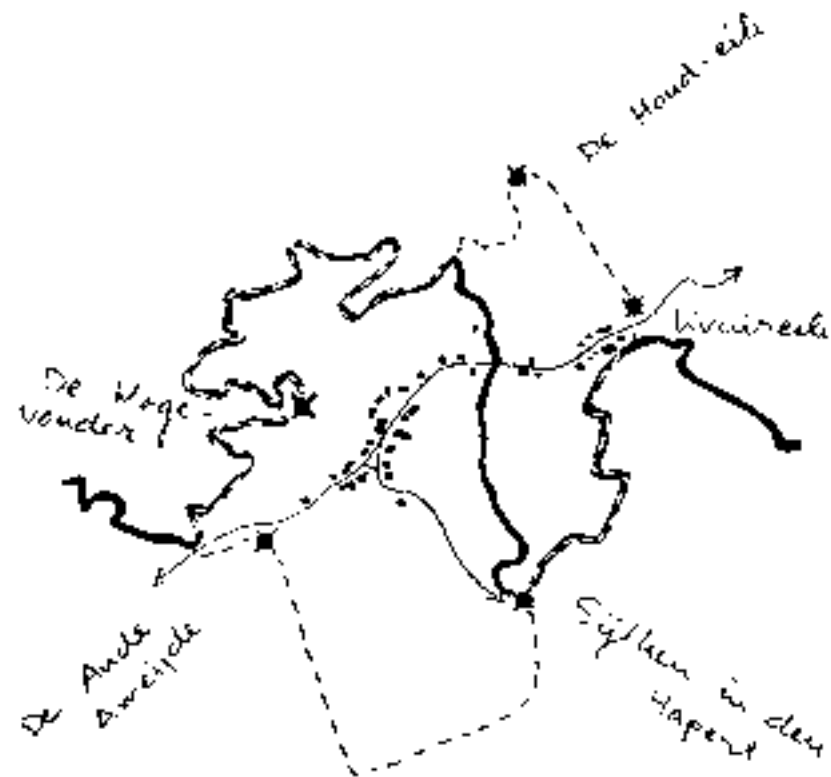
Godzijdank zijn er de Christo's. Tijdelijke projecten op grote schaal die landschappelijke fenomenen in het geheugen kunnen griffen. Voor de kleine plaats S'Oldenroy is de groteschaal niet onbekend. Durf dus uit te pakken!

Rond 1230 neemt Hendrik I de rechten over van het voormalige graafschap en S'Oldenroy wordt hoofdstad van de Meierij. Hij komt er zelf vaak en brengt zo (stadse) nieuwtjes mee uit Bolsduen Bruxelles.

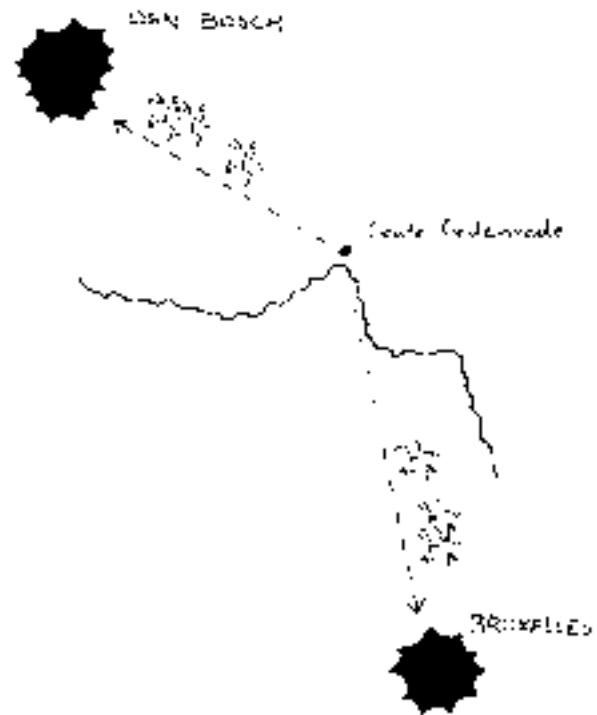
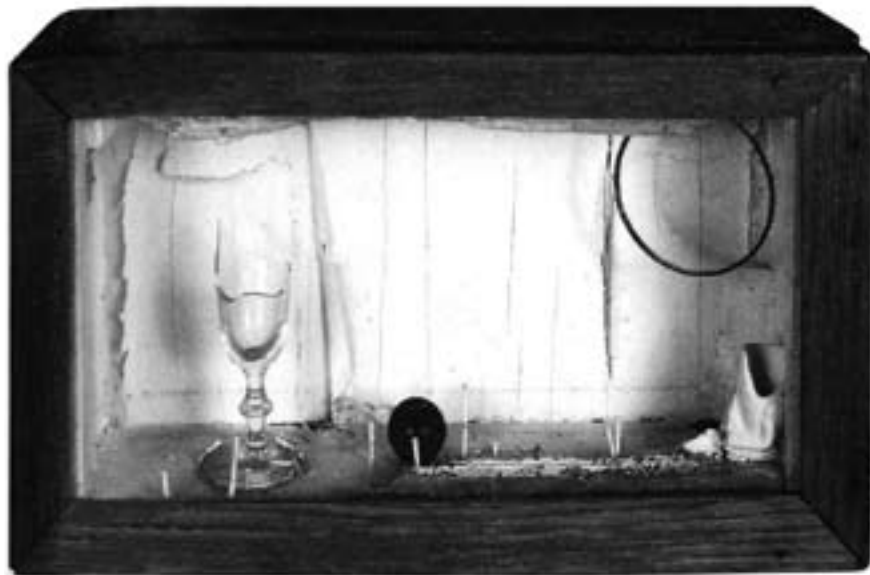

Het concept vrijheid is al meerdere malen in de geschiedenis fascinerend geweest. Voor de Rooienaren moet het destijds hallucinerend zijn geweest om in stand verheven te worden.

De Oude Vrijheid is een voorstadium van het stadsrecht. in 1232 krijgt Rode vrijheidsrechten. De inwoners zijn voortaan vrije burgers, een aparte stand naast de adel en de geestelijken. Deze vrijheid wordt bezegeld met 5 grensposten waar de stad verharde toegangen bezit.

Een verbeelding met voorwerpen van de korte duur van de internationale status van het dorp.

1248 en Hendrik II (de opvolger) stelt orde op zaken waarop de edelen wegtrekken uit Sente Oedenrode, naar het huidige Den Bosch en Bruxelles. De slotjes worden verlaten of gedegradeerd tot jachthuizen van de Hertog, die er zelden was. Had het anders gelopen dan was er rond 1500 vast en zeker een vestingstad Sint-Oedenrode ontstaan.

Hendrik II verkoopt de rechten van de gronden aan de inwoners van Sente Oedenrode. Schapen werden op de heidevelden gehouden en verhandeld tot in Parijs. Een aanleiding voor spectaculaire evenementen (expedities) met grote groepen dieren.

Sint-Oedenrode wordt rond 1310 verdeeld in de grauwe gemeente waarin schapen werden gehouden (bruin paarse tinten: heide en moeras) en de groene gemeente (bruine en geelgroene tinten: hout en gras) met boomteelt, eerst eiken (hakhout) en later populieren (voor klompen).

Een stilstaand videobeeld van een vrouw op een wit paard met een witte vlag. De heldin. Net als – opnieuw – een belangrijke rol voor een vrouw in de wording van Rooi. Vrouwen, vrijheid en helden in Rooi.

1403, hertogin Johanna van Brabant breidt de Vrijheid Rode uit tot de gehele parochie van Rode: de Oude Vrijheid, Olland, Houtum, Bosch en Verrenhout, Nijnsel en Vressel en Eerde en Everse.

De actieve heemkunde vereniging had een goede zomer in 2003. Ze moesten er weliswaar hard aan graven, maar daarna hadden ze een schat aan nieuwe informatie. De lokaal breeduit gevolgde bouwput met enthousiaste onderzoekers.

Water allemaal is verdwenen in Sint-Oedenrode, in grijs aangegeven. Wat overblijft (in zwart) is een onsamenhangende reeks resten waarvan juist een aantal cruciale verbanden ontbreken.

Ruimte

Nu opnieuw een beeldend verslag. Dit keer van een selectie van ruimtelijke kenmerken in het huidige Sint-Oedenrode. Ook hierbij worden twee beelden naast elkaar gezet om ze te kunnen vergelijken. Sommige dubbelbeelden leggen problemen bloot in de ruimtelijke opbouw van het dorp, andere maken kansen zichtbaar.

De problemen en kansen worden vervolgens geanalyseerd in het hoofdstuk erna.

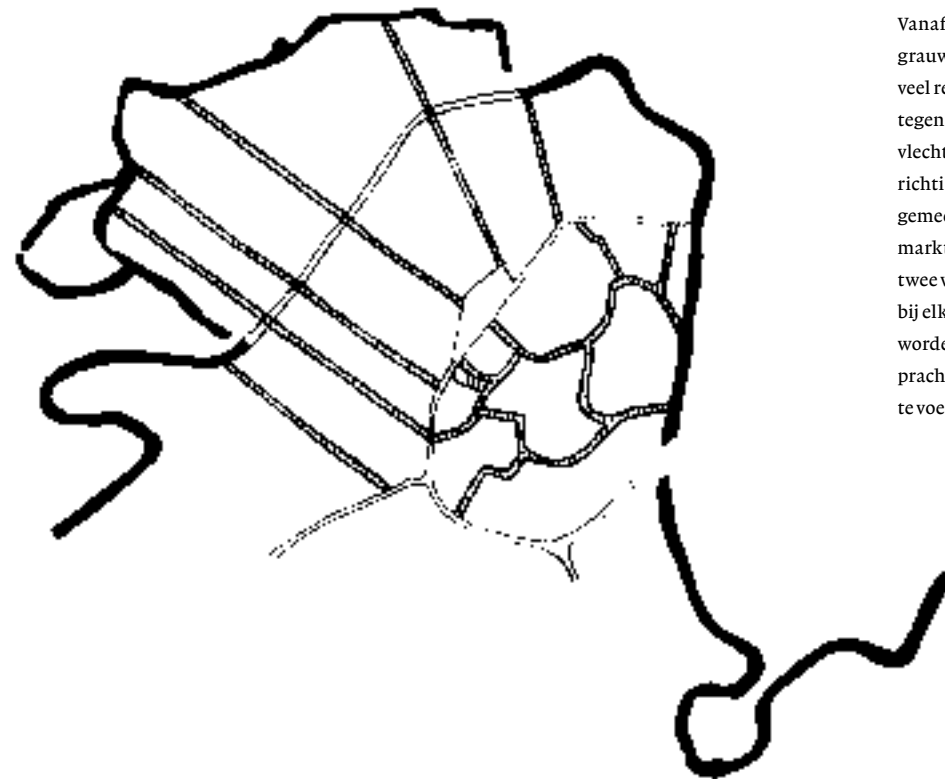
De vier lussen die het karakter van de Dommel ter hoogte van Sint-Oedenrode kenmerken. Met de doorgestoken Dommel-lopen – toen het water rond 1970 van zeer slechte kwaliteit – gestippeld. Omdat we daar niet te enthousiast over zouden moeten zijn.

De vier lussen met elk hun eigen identiteit. (1) het landelijke met af en toe wat bebouwing, (2) het centrum met de markt en andere handel, (3) een nieuw woonmilieu aan een vergeten lus van de Dommel, (4) de veelgeprezen natuur van de beemden waar je toevallig ook met een snelweg doorheen kunt razen.

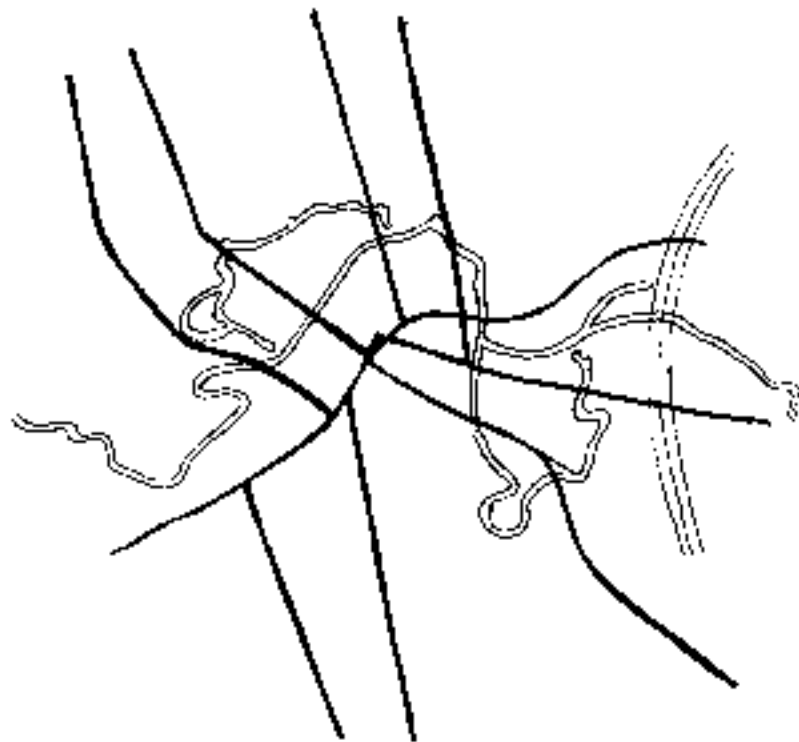

Foto van een mogelijk toekomstige doorsteek van de markt naar de Dommel. Weliswaar over privé grondgebied, maar met een creatief 'recht van overpad' kan de toegankelijkheid van het landschap tot aan de markt aanzienlijk worden vergroot.

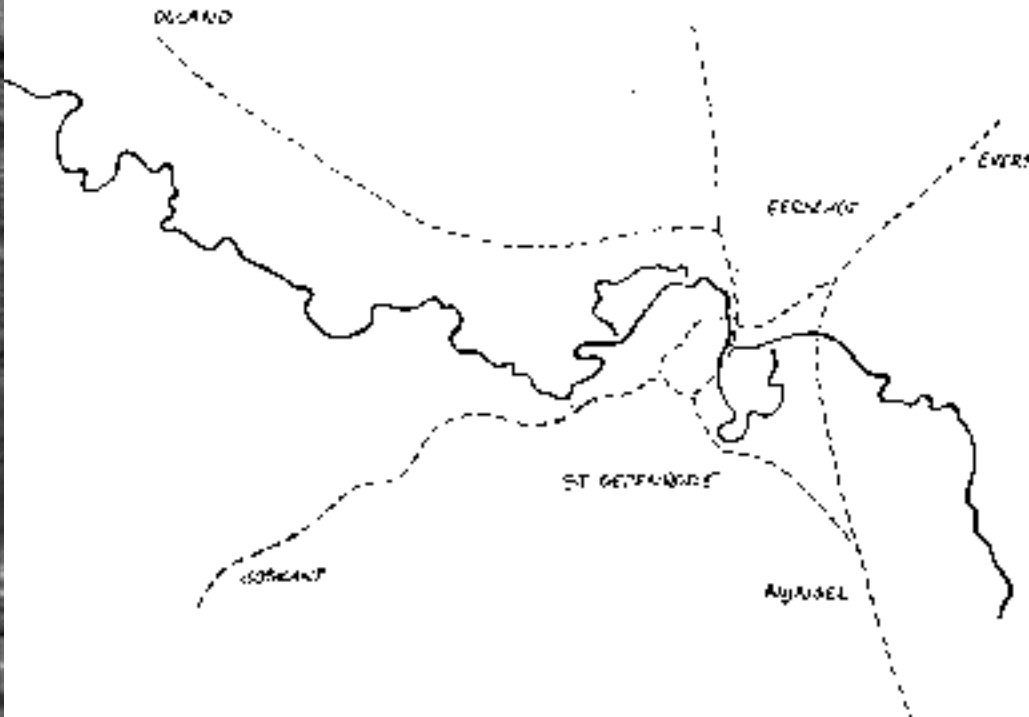
Vanaf de markt naar de grauwe gemeente gaan veel rechte paden, in tegenstelling tot de vlechtende paden in de richting van de groene gemeente. Dankzij de markt kunnen deze twee werelden toch bij elkaar gebracht worden. Goed voor prachtige doorsteekjes te voet of per fiets.

Een goed voorbeeld van het bestaand informeel padennetwerk waarmee je de bebouwde kom binnen kunt komen. En daar willen we er meer van!

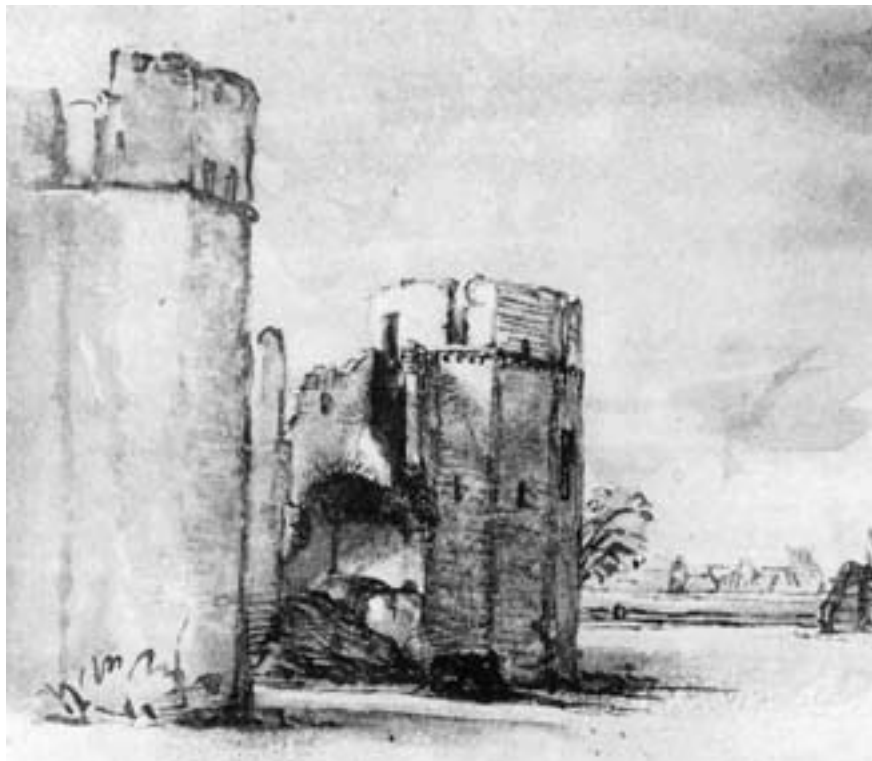
De markt als spin in een web van doorsteekjes die het ommeland verbinden met het hart van het dorp.

De Populierenbossen rond Rooi kunnen zowel rustiek als monumentaal zijn. Zeker als het aan het eind van de evenwijdige lijnen iets is om naar toe te lopen, als in een barokke tuin. Een soort buitenkamer met heldere zichtassen.

De bebouwde kom van de Nieuwe Vrijheid wordt bijeengehouden door oude wegen, bossen (hier grijs gekleurd), solitaire bomen en erfafscheidingen. De Dommel behoort vooral Sint-Oedenrode zelf toe; de bossen verbinden alle omringende dorpen.

Een prent van Rembrandt lijkt erg veel op het merkwaardige gebouw van de Ahrend fabrieken. Dat geeft te denken. Heeft de architect van de Ahrend toren het slotje Lochtenburg willen verheerlijken met deze imitatie?

De huidige karakteristieke toren op de locatie van het voormalig slotje Lochtenburg.

Huidige verrommeling van de markt. Teveel materialen, teveel tekens, palen, fietsen, auto's en alles ook nog tamelijk ongecoördineerd. De markt is toe aan een opschoonbeurt. Rust in de openbare ruimte!

Een goed voorbeeld van rust is – even verderop – deze driesprong waar de eerste markten werden gehouden. Helder, breed, monumentaal en vol potenties.

Infrastructuur zou eigenlijk om de vijftien jaar mee moeten ontwikkelen met de mobiliteit en het mobiliteitsbeleid. Anders krijg je dit soort halfbakken oplossingen (afgesloten weg tussen Best en Lieshout na aanleg van de zuidelijke ringweg).

Prachtig, hoe zo'n weg door het landschap snijdt. Infrastructuur is met een beetje esthetiek al snel (stiekem) ieders lievelingetje.

Een straatje ('t Kofre) dat een paar keer de boot heeft gemist. Jammer, want het is juist zo'n interessante verbinding, zeker historisch gezien. Het houdt een belofte in van oorspronkelijkheid, met helaas duidelijk zichtbare vergissingen uit de periode waarin het dorp niet zo aandachtig werd bewoond?

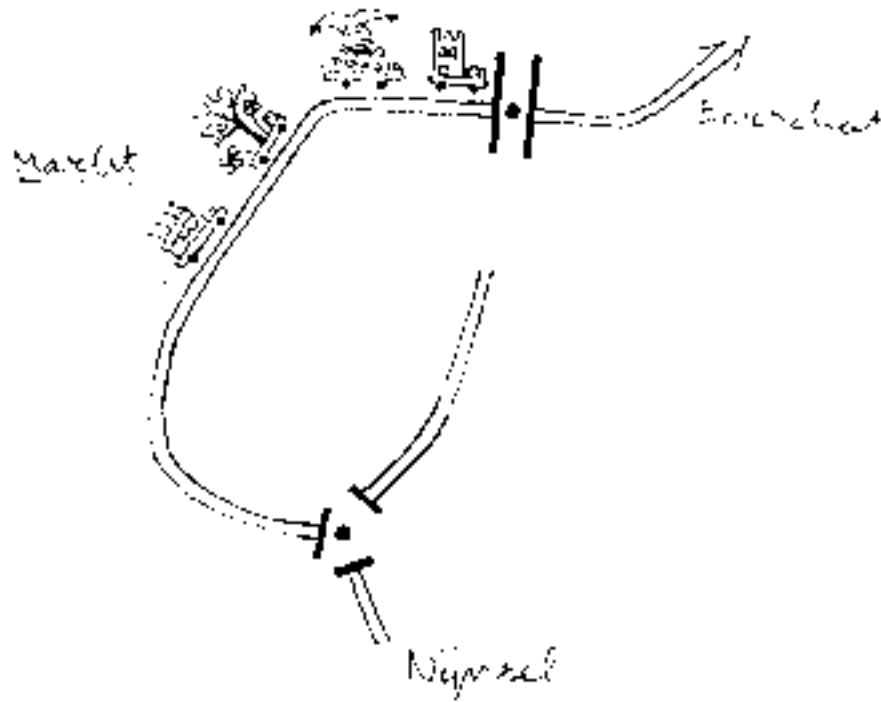

En dit prachtig solitair pandje dan, raad eens waar het staat... Verborgene schoonheid, gedroomd geluk, dit principe moet gekoesterd en uitgebreid!

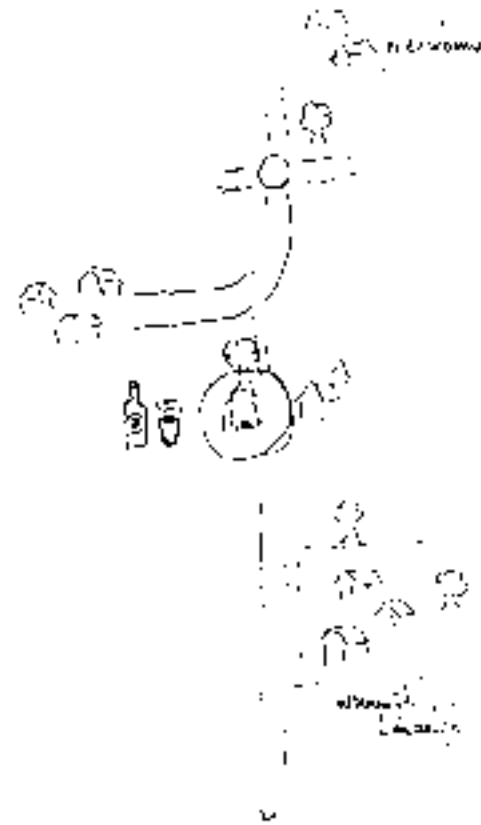
Dit heeft de jury
geweldig gevonden
toen de ‘entente florale’
langskwam...
Een Brabantse
schoonheid...
hebben deze mensen
wel behoefte aan een
voortuin?

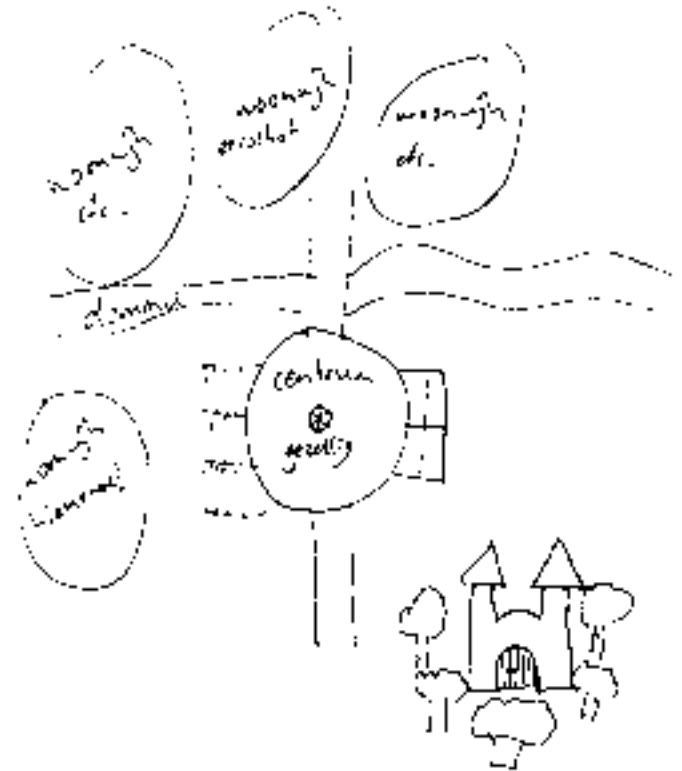
Laat alle inwoners het
goede voorbeeld zien
van door de grootste
voortuin van het dorp.
Zo krachtig als op deze
foto is de Dommel
binnen het dorp helaas
niet meer aanwezig.

Carnaval moet het doen met een raad van 7 (van de 11). Meer mensen zijn er niet meer in geïnteresseerd. En de optocht komt ook niet over de prachtige groene infrastructurale rotondes van het dorp. Hoe dan ook, een traditie kan niet ongemerkt in de kast verdwijnen.

Volgens velen die de mental map (zoals het dorp in je hoofd zit) mochten tekenen op een mooie marktdag is het hart van het dorp het café op de markt. Ook is te zien dat de kennis van het dorp vooral gebaseerd is op de grote wegen en de rotondes.

Nog een mental map
waaruit blijkt dat het
centrum gezellig is en
daaromheen woon-
wijken liggen. En
zowaar een slotje!

Oude en nieuwe situatie

Op basis van oude foto's die lokaal zijn uitgegeven als anzichtkaarten, heeft Floris Alkemade (de zoon van de voormalige dorpsarts) dezelfde foto's gemaakt. Op die manier is een vergelijk tussen de oude en de nieuwe situatie goed mogelijk. Vertederend, geruststellend en soms schrijnend.

De Mythe van Rooi (2)

analyse en selectie

1. In de betekeniszin van oprechtheid, om aan te duiden dat iets waar is, hoezeer men er zich over moet verwonderen. Van Dale, twaalfde druk.
2. ruimtelijke opbouw van de ondergrond

Na de inventarisatie van de onderdelen van de Mythe van Rooi kan er – zonder volledig te zijn – worden nagedacht over mogelijke redenen waarmee een samenhang is op te bouwen.

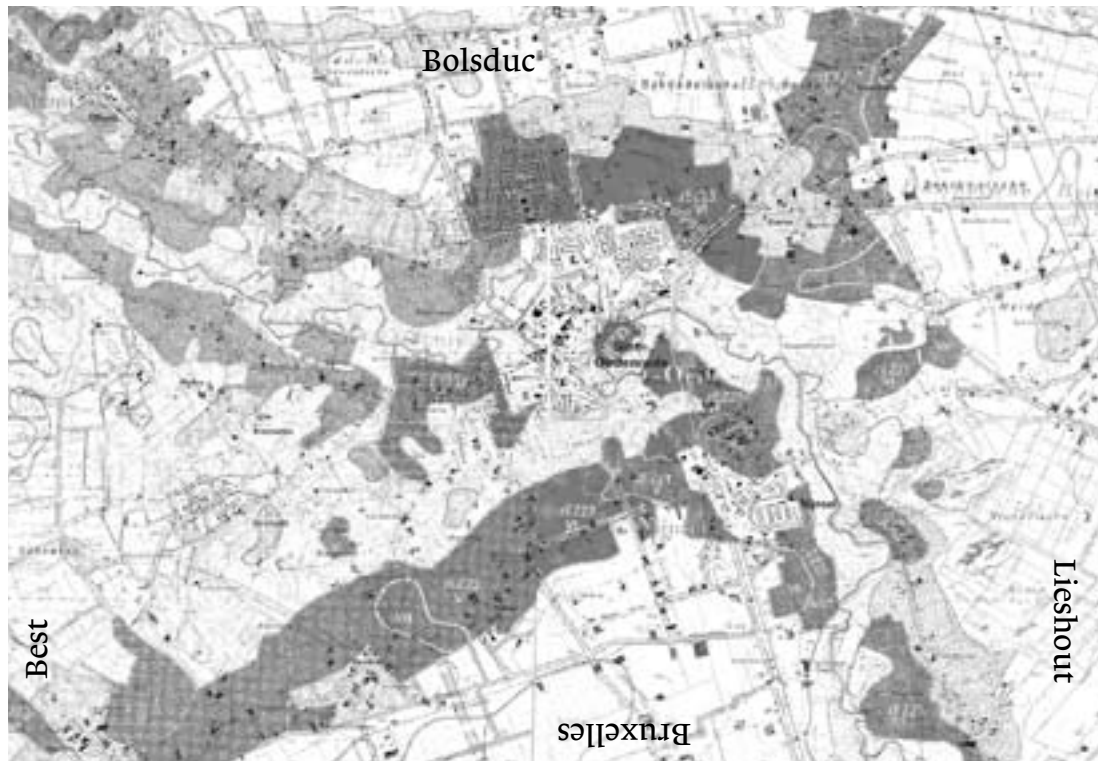
Een belangrijke kanttekening bij de ‘waaromvraag’ moet echter gemaakt worden. Het gaat bij een mythologische geschiedschrijving namelijk niet zozeer om historisch juiste, als wel om historisch aannemelijk te maken onderdelen. Een raamwerk van kunstuitingen dat invulling geeft aan de historie hoeft niet waar te zijn als dit wordt gecompenseerd door waarachtigheid¹. De waarheid is in deze slechts een muze.

Om een overzicht te krijgen van een raamwerk van waarachtige gebeurtenissen wordt het chronologische verhaal van Sint-Oedenrode nog eens

verteld, op zoek naar samenhang tussen unieke en wonderlijke gebeurtenissen. 101

Het is ontegenzeggelijk uniek dat de reputatie van dit dorp heeft kunnen groeien in de armen van de Dommel. Een rivier met plaatselijke ophogingen op een meanderende gang van Zuid naar Noordwest. Het geniet alle geomorfologische² potenties die nodig zijn voor een florissante toekomst. Veel van deze potenties zijn in de bouwvorm van de bestuursburcht door Graaf Arnold van Rode erg overtuigend benut.

De donkere delen in het kaartbeeld op de volgende pagina duiden op de hoger gelegen zandruggen langs de Dommel. Opvallend is dat de zandruggen van de Dommel, opgeworpen door de buiten de oevers tredende Dommel, aan een lange zandrug vanuit Best raken, die niet aan de overspoelende Dommel is toe te schrijven. De aanwezigheid van een

3. Later in 1309 is hieruit de groene gemeente ontstaan. Met haar spiegelbeeld ten noorden van de Dommel in de vorm van de grauwe gemeente (1311). Een oversteek over de Dommel zou bijna een expressieve ervaring kunnen zijn tussen groen en grijs, tussen paradijs en aarde.

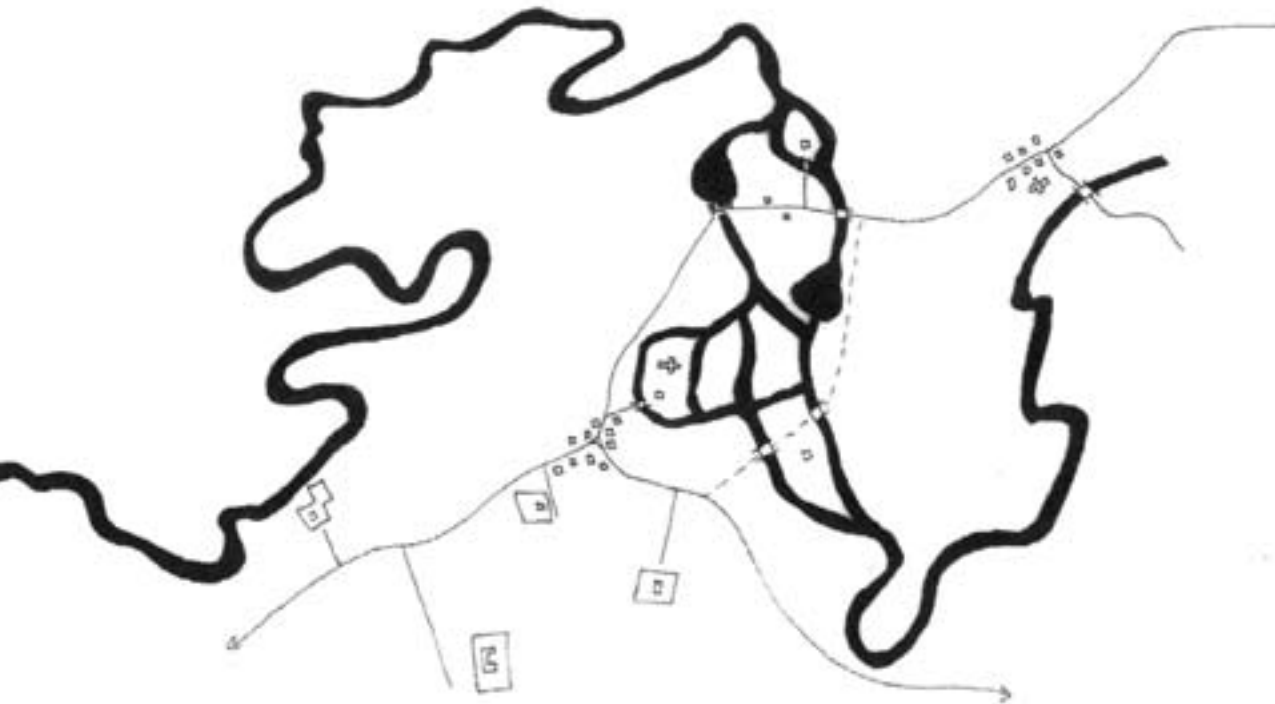
dergelijke kruising van zandruggen over water is gunstig als toevlucht voor de eerste kolonisten.

Hoewel de kruisende zandrug veel-
eer op Nijnsel afkoerst, is toch Sint-
Oedenrode de meest strategische locatie
geworden voor macht en handel. Dit is
waarschijnlijk te verklaren uit het feit
dat de Dommel zichtbaar moeite heeft
moeten doen om langs het huidige Sint-
Oedenrode te komen. Zij heeft moeten
wringen, duwen, splitsen en graven en
heeft uiteindelijk een scherpe bocht van
Zuid naar Noordwest moeten maken
om voorbij de plaatselijke ophogingen
te komen. Er zijn bochten en doorwaad-
bare plekken ontstaan die samen met de
kruising van hoge zandruggen de meest
gunstige locatie vormen om het wilde
water van de Dommel te overbruggen en
later te temperen met behulp van een
watermolen.

Aangetrokken door de Burcht vestigen
zich edelen in slotjes langs de weg
tussen Best en Lieshout, ten zuiden
van de Dommel³. Er wordt een lokale
markt gehouden op de driesprong bij
het huidige Kofferen en de Heuvel.
De Borchmolen, de Odakerk en een
nieuwe brug over de Dommel worden
gebouwd.

De familie van de Graaf had rechten,
bezittingen en regionale rechtspraak
over boeren en hun bezittingen in
Peelland (rond 1100). Rode wordt zelfs
de hoofdplaats van het graafschap
Peelland totdat de Hertog van Brabant
een indrukwekkende vesting bouwt
om de Hollanders en de Geldersen te
weren. Deze vesting werd het nieuwe
machtscentrum en heet nu 's Hertogen-
bosch.

Omdat verscheidene edelen toch al
een mooie versterkte boerderij (slotje)
bezaten rondom de Burcht van Graaf

Arnold, hielden zij deze aan als tussenpost (waar men verpoosde en recreëerde).

Dit gaf aanleiding om naast de geomorfologisch gunstige route langs en over de Dommel, ook een door historische incidenten bepaalde route door Sint-Oedenrode te laten lopen. Op doortocht van Brussel naar Den Bosch en omgekeerd deed men het kuuroord Rode aan. Via een weg die niet van Best naar Lieshout liep, maar van Bruxelles naar Bolsduc (Brussel's Hertogenbosch). Van Noord naar Zuid en omgekeerd.

Deze hielden weliswaar dezelfde oversteekplaatsen over de Dommel aan, maar er ontstond als het ware een scheiding tussen het snelverkeer van Noord naar Zuid en het verblijfsverkeer naar de marktfunctie van Rode, via de weg van Best naar Lieshout.

Deze combinatie versterkte de reeds aanwezige strategische voordelen en zorgde voor een groei van de marktfunctie (van lokaal naar regionaal) door een toename van doortochtige buitenstaanders en hun tijdelijk verblijf in de slotjes en de Odakerk.

Rode werd meer werelds en nam eigenschappen, modes en intellectuele en artistieke en geestelijke 'zonderlingen' in zich op. Enkele Bisschoppen en edelen hebben de weldadige kwaliteiten van Rode goed weten in te schatten.

Zo neemt Hertog Hendrik I de rechten over van Graaf Arnold en bij wijze van cadeautje geeft hij de voormalige hoofdplaats – nu onderdeel van de landerijen van Den Bosch – in 1232 Vrijheidsrechten, een voorstadium van stadsrechten.

Wellicht dat men Rode bewust klein wilde houden ten gunste van de ontwikkeling van Bolsduc, want waarom anders kreeg Rode niet gelijk fatsoenlijke stadsrechten? Het had, zoals reeds uitvoerig aangehaald, alle potenties daartoe.

Het zou in de ogen van de edelen misschien beter een plek van Vrijheid kunnen blijven waar een gunstig klimaat kon worden geschapen voor rustieke landelijkheid, jaarmarkten en jachtbossen. Ook de geestelijken hebben deze genoeglijke kwaliteiten benut. Nadat Graaf Arnold al in 1100 een stenen kerk voor Oda had laten bouwen binnen de grachten van zijn Burcht, visiteerden geestelijken meermaals de regelmatig opduikende overblijfselen van de genezende Oda⁴.

Zo zijn de lotgevallen van de heilige Oda verbonden met het uitoefenen van gezag en recht in dit dorp en de

daarbij horende huisvesting van edelen in diverse slotjes.

De slotjes zijn binnen de oude vrijheid altijd belangrijke plekken geweest, dienstbaar als toevluchtsoord voor mensen objecten. Het meest fraaie voorbeeld hiervan is wellicht de ont-ruiming van de kapittelkerk in 1648 waarbij vele belangrijke documenten en relikwieën in het slotje Lochtenburg werden ondergebracht. Ook het tijdelijk onderkomen voor 2000 katholieken in 1662 in de vorm van een schuurkerk bij het slotje Emmaus, is een voorbeeld hiervan.

Het zijn juist deze twee slotjes die nu niet meer als architectonisch object te bezoeken zijn. Deze locaties zijn zelfs onherkenbaar opgegaan in het huidige stedenbouwkundig weefsel.

Omdat de bevolking enorm toenam na het verkrijgen van vrijheidsrechten, is er

een direct verband tussen deze rechten en de latere ontwikkeling van het dorp.

In eerste instantie is er sprake van de Oude Vrijheid, maar in 1403 is door Hertogin Johanna van Brabant aan de gehele parochie van Rode de vrijheids-status verleend. De Nieuwe Vrijheid was een feit.

De 7 slotjes waar deze studie aan refereert zijn allemaal te vinden binnen de Oude Vrijheid, als onderdelen van de bakermat van een unieke identiteit. Dat de slotjes hiervan hoogtepunten zijn is duidelijk, afgezien van het gegeven dat de geschiedenis van de slotjes erg rumoerig is en verre van helder.

Er wordt in de loop van driehonderd jaar tussen Oude en Nieuwe Vrijheid, veel gewisseld van eigenaar, van bouw-wijze en van de grond die eraan ver-bonden is. Hoewel de geografische locaties van de slotjes nagenoeg onveranderd zijn, lijken vooral de

voorwaarden voor het ontstaan van ‘vrijheidsstatus’ het meest constant aanwezig en zelfs nu nog actief te zijn.

We maken een grote sprong in de geschiedenis en gaan naar recenter tijd. De periode tussen de (Oude) Vrijheid en WOII is lang, ongeveer 800 jaar. Maar toch verandert er gedurende die tijd niet wezenlijk veel aan de ruimtelijke oriëntatie en verhouding van het bebouwde deel ten opzichte van het omliggende landschap.

In de Tweede Wereldoorlog is het dorp van belang voor een strategische parachutistendropping van de gealli-eerden.

Dat juist dit dorp in de linie van het verzet komt te liggen is een geografisch toeval of historische noodzaak. De geallieerden zijn zo aardig het genoeg-lijke centrum te ontzien en zoeken met hun zware pantsers een omweg.

4. Zie voor een prachtige opsomming: <http://www.meertens.knaw.nl/bol/detail.php?typ=cultusobject&id=692>

Deze omweg – de Corridor, naar de naam die de Engelssprekende redders eraan hebben gegeven – speelt vanaf WOII een grote rol in de architectuur van het dorp. Het is de belangrijkste ontsluitingsroute geworden voor gemotoriseerde verkeerstromen van en naar het dorp. Het bevindt zich sindsdien in alle opzichten buiten het historisch samenhangende netwerk van landerijen, straten, gevels en slotjes van de Oude Vrijheid. En is daarmee in zekere zin een directe concurrent van de leesbaarheid van deze oudere geschiedslaag.

Dit is zeker niet uniek voor Sint-Oedenrode. Vrijwel alle ruimtelijke verhoudingen en leesbare onderdelen veranderden in Nederland drastisch, met de tweede WO als katalysator van veranderingen. De Corridor is een sprekend voorbeeld van het moderne, machinale of gemotoriseerde tijdperk.

Je zou dus ook kunnen stellen dat de tweede WO haar stempel heeft kunnen drukken op dit dorp net zoals we hebben ontdekt dat de middeleeuwen een stempel op dit dorp hebben gedrukt. In de middeleeuwse tijd kreeg Rode vrijheidsrechten, waarmee een serie aan machthebbers een manier van handelen introduceerden die zeer karakteristiek is geworden voor dit dorp, op deze locatie. Als de Romeinse tijd haar stempel meer had kunnen drukken, was Rode misschien een badplaats geworden zoals de plaats Bath in Engeland. En als de elitaire familie van Graaf Arnold het voor het zeggen hadden gehad was Rode uitgegroeid als Den Bosch en had het zich als een vestingstad ontwikkeld.

Welke stempel is het meest geschikt voor een mythe die het midden houdt tussen waarheid en verlangen? Uit de verkenningen lijkt te spreken dat de

overdracht van vrijheidsrechten – van enkele machthebbers naar de toegestroomde burgerbevolking – zo’n diepe imprint op de identiteit van dit dorp van dit dorp heeft gemaakt. De huidige rurale opzet van het dorp met lintbebouwing langs wegen die meerdere dorpskernen met elkaar verbinden is daar een goed voorbeeld van. Er is in dat opzicht nog steeds een direct maar onzichtbaar verband tussen Den Bosch, Brussel, Best, Lieshout en Sint-Oedenrode. Een verschil in machtsuitdrukking en bescheidenheid, die Sint-Oedenrode haar unieke landschap heeft gegeven.

Omdat de corridor snel van A naar B moest leiden heeft ze nauwelijks rekening gehouden met de bestaande ruimtelijke verhouding. Wat er lag, was een stratenspel dat zich bewoog van marktlocatie tot marktlocatie. De logica van de corridor, de pragmatische manier waarop ze is aangelegd, breekt

daarom met de oorspronkelijke logica. Nog een aantal andere elementen uit de zoe eeuw dragen bij aan deze onleesbaarheid.

Ten eerste is de loop van de Dommel op twee plaatsen afgesneden. Hiermee zijn haar ‘armen’ geamputeerd waarmee zij de twee heuvels en de tussenliggende doorwaadbare locaties zo helder omzeilde. De doorsnijdingen zijn het gevolg van (wederom) pragmatische ingrepen om het vervuilde water (om en nabij 1970) van de Dommel zo snel mogelijk door het verstedelijkte gebied te loodsen.

Ten tweede domineert de Corridor in de serie zwaargewichten van infrastructuur. Zeker in combinatie met de Zuidelijke Randweg en de Noordelijke ‘rondweg’ die respectievelijk de ontginningslijn tussen Best en Lieshout en tussen Eerschot en Kerkdorp Olland afsnijden. Deze zijn vergelijkbaar met de afsnijdingen in de Dommel.

Zij vormen het vierde type ontsluiting in de ontwikkeling van het dorp.

Ten slotte is de A50 de laatste toevoeging aan de karakteristiek van ontsluitings- en ontginningswegen. De A50 laat het dorp in zekere zin links liggen, maar met zijn logistieke voordelen is het een bijzonder aantrekkelijk nieuwe ontginningslijn. Gelijk aan de ontwikkelingen langs de Dommel zal langs deze handelsweg de ruimte worden ontwikkeld. De snelweg zal een gemene invloed uitoefenen op het zo tere en kleinschalige identiteitsoptimum uit 1232, met name omdat nu die andere grote stad – Eindhoven – het ‘machts-aura’ van Sint-Oedenrode bepaalt en niet langer de middeleeuwse oriëntatie op Bolsduc of op Best of Lieshout. Eindhoven is na de grote veranderingen van de WOII groot geworden is. Als een boegbeeld van de mechanisch georiënteerde moderne tijd.

Je zou kunnen zeggen dat Sint-Oedenrode de boot heeft gemist tijdens de eerste lange spanningsboog (1300-1930). En dat ze daarna weer de boot heeft gemist in de korte spanningsboog van de afgelopen 50 jaar moderniteit. Want Eindhoven is het centrum van moderniteit geworden en niet Sint-Oedenrode. Wat er nu van geworden is, is een verzameling nostalgie die noch de kant van het ene identiteitsoptimum, noch die van het andere verkiest. Dat is op zichzelf niet uniek ware het niet dat Rode er tijdens het eerste identiteitsoptimum toch wel degelijk goed uit is gekomen, als rustoord en plek van genezing.

De Ahrendfabriek is een eenzaam monument van het tweede (moderne) optimum. Daarom is er veel voor te zeggen om Sint-Oedenrode vooral aan één identiteitsoptimum te verbinden. Dat van de gunstig rustieke ligging in

het Dommeldal, op weg tussen grote steden. Een kwaliteit die in de luwte van de grote ontwikkelingen floreert.

Zowel als het archaïsche dorp met haar magnifieke landelijke ligging, als het pragmatische dorp dat zonder weemoed met het tij meedrijft en nieuwe ontwikkelingen keurig inlijft binnen haar eigen adagium: tijdelijke verblijfsplaats om te verpozen in vrijheid en luwte.

Het is legitiem om de ruimtelijke structuur die tussen 1100 en 1300 is opgebouwd te beschouwen als de stabiele basis voor alle verdere ontwikkelingen. Het is een optimum zoals we dat heden ten dage graag zien. Een uitgesproken symbiose tussen het landschap van de Dommel en lintbebouwing met hier en daar stabiele markeringspunten in de vorm van historische restanten. Stedenbouwkundig is daar niets op af te dingen. Het kan schaamte-

loos gebruikt worden om de lokale identiteit van het dorp te verhelderen.

Er zijn al een paar ingrepen in gang gezet met deze thematiek en er zullen er ongetwijfeld nog meer volgen. Het is echter de vraag of de kunstwerken, waar dit onderzoek toe leidt, ook moeten bijdragen aan louter verheerlijking. Je zou verwachten dat het idioom van de kunsten veelomvattender en vooral tegendraadser is. Het zou de legitimiteit van vrijheid en luwte ook moeten kunnen bekritisseren en op toekomstige perspectieven moeten voorbereiden.

Want zou het niet té tendentiekus zijn om een periode te verheerlijken die in werkelijkheid haast naïef en opportunistisch is genuttigd?

Is de luwte en de vrijheid wel van ideologische betekenis (geweest)? Er zijn immers nog maar 3 van de 7 slotjes over en de beruchte Burcht is onherkenbaar vervangen door winkelpanden die

niets van de bestuurlijke (en serieuze) gloriédagen uitstralen. Het is juist deze confrontatie tussen de onbewust succesformule van het dorp op de heuvels, aan het doorwaadbare water en de serieuze pogingen om de bestuurlijke macht te zetelen op een strategische locatie, waaraan Sint-Oedenrode haar identiteit aan heeft te danken.

Een merkwaardige menging van aangeboren kwaliteiten, pragmatiek en vooral voor aandacht van buitenaf. Een bijzonder interessante thematiek voor kunstwerken. Dit is maar ten dele af te lezen aan de locaties en de gebeurtenissen van de slotjes. Het is vooral een geïntegreerd – en daarmee onontwarsbaar? – verhaal dat zich onbewust heeft verspreid over alle burgerlagen, ook buiten de elitaire locaties van de slotjes. Heeft het dan zin de slotjes uit te lichten in het licht te zetten van de ontwikkeling die ze hebben doorgemaakt? De

ontwikkeling van versterkte boerderij, slotje, tijdelijke kerk, lustoord, opslagplaats voor belangrijke geschriften naar stadhuis of partycentrum? De slotjes zijn toch niet de oorzaak van de mythe van Rooi? Ze zijn één van de gevolgen.

De oorzaak van de mythe bestaat in de geografische ligging, de gehaaide strategie van edelen en de latere pragmatische omgang met dit erfgoed door allerhande (groot)grondbezitters. Vier van de zeven slotjes zijn verdwenen, maar de kwaliteiten van het dorp zijn daarmee niet verdwenen. Geheel in de traditie van Rooi zou er niet gemaald moeten worden om wat verloren is gegaan, maar moeten worden benadrukt wat deze strategische locatie met zoveel heerlijke luwtes, voor potenties kan losmaken in mensen die er komen, op doorreis.

samenvatting

en introductie van vijf projecten

Zonder overdrijving kan gesteld worden dat inmiddels iedere vierkante meter van Nederlands grondgebied door mensenhanden is aangeraakt, bewerkt en omgevormd tot één groot ‘cultuurwerk’.

Doorlopende ontwikkelingen dwingen ons om steeds weer antwoorden te geven op nieuwe vragen en dat is een kunst op zich. Wat blijft is dat men steeds op zoek is naar een eigenheid om te wonen, werken, ontspannen en reizen.

Het raamwerk is een (historisch en artistiek) onderzoek dat een verbinding maakt met het heden en zo inzicht kan geven hoe men kan gaan denken over de toekomstige (sociale, stedelijke, landschappelijke) structuren.

Brede doelgroep, hoge ambitie

Het zwaartepunt van de uiteindelijke kunstopdrachten zal liggen op de binding met de Rooise burgers en cultuurhistorie. Het dorp ontleent er zijn identiteit aan, dat geeft houvast. Voor de burgers is het hun plaats: ‘dit zijn wij’. Het project is pas geslaagd als er sprake is van integratie, wanneer het project een plaats krijgt in een stedenbouwkundige structuur en het voor de toekomst is ingebed in breder – mentaal – cultuurgoed. Dit vergt bijzondere kwaliteiten van de onderzoekers en kunstenaars en een zekere mate van durf en inzet van commissies en gemeentelijke diensten.

Historische aanleiding

Het nu ongeveer 800 jaar oude dorp kent een roemrijke geschiedenis. Rode, als hoofdplaats van Peelland, verwierf in 1232 vrijheidsrechten. Hierdoor en

door zijn gunstige ligging in een bocht van de Dommel werd het een aantrekkelijke plaats voor welgestelden en edelen.

Oorlogen, plunderingen en de moderne tijd hebben nagenoeg alle sporen van deze geschiedenis uitgewist. Sporen zijn nog te duiden in de namen van enkele huizen en van sommige weet men de exacte plek, bijvoorbeeld daar waar nu de fabriek voor Ahrend meubilair staat (slotje Lichtenburg). Eén slotje bestaat nog in een nagenoeg originele staat met de naam Henkenshage. Een ander bestaat nog in een sterk gewijzigde vorm en maakt onderdeel uit van het huidige gemeentehuis, Dommelrode. Verder bestaat er een locatie waarop een slotje heeft gestaan, op dit moment staat op deze plek een herenhuis met de toenmalige naam De Kolk.

Motief voor kunst

De bedoeling van het kunstproject is om deze grotendeels onzichtbare geschiedenis weer tastbaar en – vooral – relevant te maken. Het gaat hier om een realisatie van landschappelijke eigenschappen en het cultuurhistorisch erfgoed. De rivier de Dommel en de slotjes zijn heel bepalend geweest voor de ontstaansgeschiedenis van Sint-Oedenrode, de verbindingen tussen de slotjes en de ligging aan de rivier bepalen de typerende structuur waarlangs het dorp zich ontwikkeld heeft. De geschiedenis, ondergrond en structuur van Sint-Oedenrode dienen als basis voor een kunstproject dat heden en verleden met elkaar verbindt.

De slotjes of vroegere locaties dienen daarin een rol te spelen, niet zozeer als plekken voor kunstwerken, maar als onderwerp voor het stellen van essentiële vragen als: hoe kwamen de slotjes

Het Wandelpad

in Sint-Oedenrode en heeft de reden voor het ontstaan van de slotjes waarde voor de huidige ontwikkeling van het dorp? Deze vragen leiden deels tot een onderzoeksvraag aan de kunstenaars en een opdracht de resultaten van het onderzoek expressief te maken. Uiteindelijk zijn daartoe vijf deelprojecten geformuleerd:

- het wandelpad
- een orakel
- een serie of een enkele tijdelijke manifestatie(s)
- een hedendaags reliëf
- het overgedimensioneerde project

Het Wandelpad is van alle vijf geformuleerde kunstwerken het meest toegankelijk. Het houdt het midden tussen een kunstwerk en een landschapsservaring. Zelfs naast het groeiend aantal wandelpaden in de omgeving voegt dit pad iets

toe, namelijk doorsteekjes via vergeten plekken van het dorp en de Dommel. Je kruist de Dommel via de middeleeuwse logica op de plekken waar verloren slotjes staan; je loopt via de oude route van Rooi naar Eerschot en van Best naar Lieshout; je kijkt terug op het dorp vanuit de waterkant van de Dommel; je kunt eindelijk weer oude of nieuwe kerk- en fabriekspad bewandelen.

Daar waar het uitzicht op het omland met de Dommel en de ‘skyline’ van Sint-Oedenrode op zijn mooist is worden ‘landschapsobservatoria’ opgericht. Gericht op de horizon en de op- of ondergaande zon. Deze observatoria kunnen als het hoogtepunt van het nieuwe wandelpad gezien worden. Onderweg kom je ‘mirakeltjes’ (bijvoorbeeld ‘de hedendaagse reliëf’ of ‘orakeltjes’ tegen die door de andere vier onderdelen van het kunstproject 7 waarvan 3 worden

gerealiseerd. Het wandelpad rijgt zo alle onderdelen van het gehele kunstproject aan elkaar.

Dankzij deze route kunnen ook reparaties¹ aan het stedelijk en landschappelijk weefsel hoger op de agenda komen te staan. Deze inspireren enorm omdat ze de prachtigste beelden, ‘soundscapes’, stilteplekken en onthaastingslocaties in – een aantal – routes verweven met hedendaagse ontwikkelingen.

Ook inspireert het om de geschiedenis die nog vooraf ging aan de bekende beelden te leren kennen.

Dit is met name een project voor een scénograaf of een dramaturg (theater- en filmwereld). Een dergelijke expertise kan naast scènes’s die met de ogen zijn te herkennen, ook geluiden, ruimtelijke gewaarwordingen en zelfs bezigheden in Rooi kan ‘uitsnijden’, ‘omkaderen’ en ‘isoleren’ om deel uit maken van een verhalende route.

De route hoeft niet te bestaan uit één lijn. Liever is zij samengesteld uit meerdere verbindingen die tezamen een netwerk van keuzeroutes opleveren. De historische en actuele aspecten van Rooi hoeven niet persé op een chronologische manier te worden gepresenteerd. Zij hebben enkel een verband met elkaar omdat ze in dezelfde streek hebben plaatsgevonden (en nog steeds plaatsvinden).

Een wandelroute sluit goed aan bij de aantrekkelijke kanten van Sint-Oedenrode als woondorp met oude status. Het is op de eerste plaats niet zozeer een kunstproject als wel een instrument waarmee diverse (historische) gezichten op het dorp toegankelijk gemaakt worden.

Bij elkaar vormen wandelpad en kunstwerken een verbinding met een historie die tot nog toe haast ontoegankelijk was. Het wandelpad zal deze

Een orakel

blijvend ontsluiten en elk kunstwerk zal een herkenbare plek innemen. Het gehele project zal tegelijk beleefbaar zijn in haar verschillende onderdelen waarin iedere Rooienaar (of bezoeker) zijn of haar eigen favoriet kan hebben; maar ook als totaalconcept zal het ervaarbaar zijn om daarmee een ‘ervaringslandschap’ te creëren.

Sint-Oedenrode heeft iets dergelijks nodig, voor zowel haar eigen bevolking als voor haar bezoekers, omdat de ervaring van het verleden in toeneemende mate ‘onttoverd’ en vervlakt is. Kunst kan op een zintuiglijk rijke manier het verleden beleefbaar maken, op verschillende niveau’s en met een verschillende mate van complexiteit.

Een orakel in Sint-Oedenrode zou de juiste vertaling zijn van de mysterieuze zeggingskracht van de slotjes naar de

huidige bevolking toe. Men weet te weinig van de slotjes en de respectievelijke achtergronden om er een band mee te hebben. Maar men is wel gevoelig voor dit eigen Rooise verleden dat toch wel degelijk iets te betekenen heeft.

Die raadselachtigheid hoeft niet te worden opgeheven. Juist als raadselachtigheid kan een dergelijke relatie tussen plek, bewoner en verleden een brug slaan tussen ervaringen die anders moeilijk in woorden zijn uit te drukken. Het raadsel van de sfinx of de moeilijk interpreteerbare antwoorden van het orakel van Delphi, gaven in het verleden aan juist deze raadselachtigheid een vorm.

Het mysterie van wijsheid uit het verleden is wellicht de meest intrigerende van alle mysteriën. Verleidelijke beelden van poorten het verleden in, ontmoetingen met historische figuren en onverwachte vondsten leveren

sensaties op die een mythe onvermijdelijk maken. Het verklaren van de mythe is zowel een gevaar als een fascinatie omschreef Roland Barthes. De mytholoog kent een tragiek die je niemand toewenst. Nu ja, aan één dan: het orakel. Ieder plek, ieder mens, kan een orakel bevatten of een boodschapper worden tussen hier en daar en toen en nu en raadsels en antwoorden.

Het orakel is een mythologisch mechanisme waar de inwoners van Rooi naar behoefte betrouwbare uitspraken kunnen ontvangen. Betrouwbaar omdat het orakel haar antwoorden baseert op haar alomvattende blik vanuit het verleden. En naar behoefte omdat het orakel ‘aangezet’ moeten kunnen worden met behulp van een individueel te bedienen mechanisme (of een regelmaat die te duiden is aan de hand van bijvoorbeeld weersgesteldheden).

Het orakel kan voor de Oda kerk staan op het plein naast de recentelijk blootgelegde Burcht. Maar kan ook (te) ver weg in het landschap liggen zodat de tocht ernaartoe onderdeel wordt van het bezoekenritueel.

Een beeldend kunstenaar met fascinaties voor het prikkelen van zintuigen of het maken van veranderende mechanieken kan dit orakel misschien het beste samenstellen. Het kan bestaan uit louter techniek, maar kan ook door natuurlijke signalen worden aangestuurd.

Het is enerzijds een ironische persiflage op het waarheidsgehalte van historische informatie. Het speculeert naar hartelust en gaat ervan uit dat we het verleden niet kunnen kennen en het daarom net zogoed naar onze hand kunnen zetten. Dit is een zeer actueel thema in de zoe eeuw geweest en zal dat in de nabije toekomst ook wel blijven.

Een serie of een enkele tijdelijke manifestatie(s)

Een serie of een enkele tijdelijke manifestatie(s) is geen nieuwe manifestatie, maar een kunsthistorische uitbreiding van de al bestaande 3-jaarlijkse culturele dag. Het biedt daarmee mogelijkheid om in een korte tijd een relatief groot en breed publiek te informeren over een tot dan toe onbelicht aspect in het verleden van het dorp (en meer specifiek de slotjes).

Dit kunstwerk voorziet niet alleen in een ervaring van het verleden (als een theateract of participatiekunst) tijdens de manifestatie, maar ook nadat de manifestatie is afgelopen doet het haar werk. Nadat velen het werk in actie hebben gezien, is het eenvoudiger om het blijvend onderdeel van het werk te herkennen in de omgeving van Sint-Oedenrode.

Het ligt erg voor de hand om Rooi een epicentrum te maken van haar eigen

ontstaan. Vergelijkbaar met bijvoorbeeld de poëziezomers in het Belgische Watou, kan Rooi zich na regelmatige voorbereidingsperiodes opmaken voor weer een alternatieve interpretatie van haar herkomst. Deze leveren stuk voor stuk interessante en belangrijke tijdsdocumenten op die een bewustzijn aanwakkeren.

Tijdelijke manifestaties zijn levende documenten die inleving en beleving van de lokale bevolking vragen. Via prettige reconstructies wordt zo het collectieve geheugen van Rooi op peil gehouden (en aangevuld). En wordt het verleden herkauwd en tegelijk aangevuld met actuele gebeurtenissen.

De projecten kunnen bij uitstek samen met lokale verenigingen en stichtingen worden georganiseerd. De coördinerende en inhoudelijke supervisie zou echter in handen moeten zijn van bijvoorbeeld een curator

(museum/tentoonstellingen wereld). Na iedere manifestatie wordt het archief aan fotoboeken aangevuld met registraties van de gebeurtenissen en het commentaar van de curatoren en deelnemers.

Een hedendaags relikwie

Een hedendaags relikwie zou in Sint-Oedenrode bijzonder op haar plek zijn. Van de heilige Oda en monseigneur Bekkers zijn veel relikwieën gemaakt en in omloop. Van de slotjes zelf zijn geen relikwieën, hoewel ze daartoe wel veel aanleiding geven.

Sint-Oedenrode zou een toeristisch-economische markt kunnen opstarten door nieuwe, hedendaagse relikwieën te ontwikkelen. Het kunnen kleine werken zijn van grote waarde maar ook werken die in grote aantallen worden geproduceerd. Een minuscuul gebaar van een geschiedenis die bol staat van

betekenissen. Een modern relikwie, omdat er in deze tijd net zoveel van die dingen verkocht kunnen worden als in de bijgelovige tijd waarin de macht van de slotjes werd gepromoot.

Deze ‘merchandising-avant-la-lettre’ van de mythe is meestal effectiever dan het navertellen van het verhaal. Rooi dankt daar haar bisschoppelijke iconen aan, haar middeleeuws bestuurlijk centrum en haar status als groenste gemeente van Europa.

Het laat aan de verbeelding van de kunstenaars, het gemeentebestuur en de bewoners de vrijheid om na een paar goede voorbeelden van relikwieën, er meerdere over een perioden van jaren te maken.

Stapsgewijs wordt zo de geschiedenis van de slotjes en het dorp aangekleed en van betekenis voorzien. Op een manier die geheel eigen is aan Sint-Oedenrode, niet uniek aan Sint-Oedenrode, maar

heel kenmerkend en op deze kunst gerelateerde manier toch weer uniek gemaakt.

Een zeer wezenlijk en behulpzame manier om het belang van Rooi te promoten. En een prachtige opdracht voor kunstenaars met verfijnde stijlen zoals edelsmeden, culinaire grootmeesters, speelgoedmakers. De organisatie zou in handen kunnen zijn van een reclamebureau of een trendwatcher. Het moderne relikwie is niet alleen een spirituele object, maar voornamelijk een uitdrukking van heerlijkheid.

Het overgedimensioneerde project

Het overgedimensioneerde project maakt op expressieve wijze zichtbaar dat Sint-Oedenrode een grotere uitstraling en aantrekkingskracht bezit dan je op het eerste gezicht zou vermoeden. Als strategische locatie aan de Dommel en als tussenstop tussen grote

steden is het door mensen met een bestuursfunctie en adellijke afkomst ontdekt en uitgebreid.

Op de schaal van Europa heeft het op een cruciaal moment in de geschiedenis een niet te onderschatten rol gespeeld. Het is fascinerend dat een klein dorp als Rooi zoveel (inter)nationale status heeft gekend.

Dit is waarschijnlijk een zeer essentieel aspect in de ontwikkeling van dit dorp met dit ommeland. Deze overgedimensioneerde betekenis van Rooi kan het beste in de vorm van een grootschalige ingreep leesbaar worden gemaakt. Een ridicule ingreep omdat het tegen de intuïtie indruist: té groot, té!

Maar toch... Zoals het project van de Christo's als voorbeeld is gebruikt in de verkenning van de mythe. Hoewel een tijdelijke installatie als dit ‘landschaps-gordijn’ trouwer is aan de historische

betekenisverlening – de status heeft namelijk niet aangehouden – zijn permanente vormen ook denkbaar.

De locatie voor een dergelijk werk moet gezocht worden in de wijde omgeving van de bebouwde kom. Liefst in de buurt van bestaande recreatieve routes om de publieke toegankelijkheid eenvoudiger te realiseren. Het moet zich echter ook aan kunnen passen op het oeuvre en de uitwerking van de te selecteren kunstenaar(s).

Het werk zal iets van de status van Rooi moeten uitdrukken door iets in zich op te nemen dat de – commerciële – aantrekkingskracht van een gunstige ligging aan de Dommel, de A50, aan zandwegen over de heidegebieden of iets dergelijks, nodig heeft.

Het is een project met onmiskenbaar trotse neigingen en tegelijkertijd een onhoudbaar (dialectisch) evenwicht tussen enerzijds aantrekking en

anderzijds de consequenties van aantrekkelijkheid. Een uitdrukking van onverwachtse (want buitenproportionele) aandacht voor een niet eerder aangeklede kwaliteit.

De ontwikkeling van een dergelijk project vraagt zowel coördinerende als beeldende kwaliteiten. Een kunstenaar die ervaring heeft met grote werken en de eigenaardigheden ervan verdient de voorkeur. Maar de taken zouden ook kunnen worden verdeeld over twee personen. Een briljante regelneef en een indrukwekkende grote schaal artiest.

Het is de meest onwaarschijnlijke kunstopdracht uit dit raamwerk. Het tart de ambitie van de inwoners, de kunststichting en de burgemeester en wethouders. En juist dit illustreert hoezeer het nodig is om de exclusieve grootsheid van dit dorp in een beeld om te zetten.

Dit kunstwerk vergt de grootst mogelijke inspanning van de kunststichting omdat het een eerherstel bespreekbaar maakt dat waarschijnlijk sinds de 14^e eeuw uit het collectieve geheugen is verbannen. Het dorp was het toneel van dingen die groter en grootser zijn dan het leven van alledag. Maar zo plotse-ling als deze schaalvergroting optrad, zo snel verdween zij ook weer, een volk achterlatend dat het daarna zelf moest ‘rooien’ in de verheven stand die hen was toegekend. Het is deze sublieme uitvergroting (en daarna verkleining) die de onwennigheid van de lokale bevolking met de slotjes invoelbaar maakt.

topografische kaarten 2000 en 1850 en ouder
 Les Jardins, mémoire de photographes Éditions
 de La Martiniere 2001
~~Prinsessdrömmar, John Bauer Jönköpingsläns~~
~~museumsförlag 2003~~
 You are here, personal geographies and other maps
 of the imagination, Katharine Harmon
 Princeton architectural press New York 2004
~~overige tekeningen Paul Roncken~~
 Foto's P.A. Roncken / C.Visser / M.Zegwaard
 Tekeningen ~~dagboekdeel~~ C.Visser / M.Zegwaard
~~Les signes du temps: le sablier, le cube, le cadre~~
~~Le guide des cités, Schuiten / Peeters, 1996~~
 Ubaldo Bartolini, In de avond, speciaal, 1993
 Flora in de kunst en de literatuur, Edward
 Lucie-Smith, 2001
 Apollo van Belvedere, Venus van Milo, 2de eeuw
 voor Chr, Kunst- en Cultuurgeschiedenis,
 H. Honour / J. Fleming, 2000
 Milan Knizak, Kant en klare tempels, 1970-1971,
 De kunst van de 20ste eeuw, THOTH, 1999
 Jean Dubuffet, Traces de pas sur le sable, 1948

Form and fabric in landscape architecture,
 a visual introduction, Catherine Dee, 2001
 Michael Wildsmith, zonder titel, 1998
 Geplant, Andy Sturgeon, 1999
~~Roger Cremers, processie Meerssen, misdienaars~~
~~op de lange raarberg, 1999, www.rogercremers.~~
~~n~~ St. Oedenrode Watergraanmolen (achterzijde)
 St Oedenrode in oude ansichten, Aug. van
 Breugel, 1968
 Duane Hanson, Supermarktdame, 1969, Kunst
 van de 20ste eeuw, Karl Ruhrberg, e.a., 2001
 Christo et Jeanne Claude, Running Fence,
 1972-1976
 Vieux <http://hippiesylvian.free.fr>
 Joseph Cornell, zonder titel (Oostende) 1954,
 Kunst van de 20ste eeuw
 St. Oedenrode op de heide, St. Oedenrode in
 oude ansichten, Aug. Van Breugel, 1968
 Marina Abramovic, The hero, 2002, Folder Fort
 Asperen, Armour: de fortificatie van de mens
 Rembrandt, Kasteel Honingen Tekeningen
 van Rembrandt in het rijksmuseum, Peter
 Schatborn, 1985

Karel Tomeï, zonder titel, De bovenkant van
 Nederland, 2003
 Martijn ten Napel, Schiehaven kermis, 2002
www.noipo.org
 Fanfare: Nos Jungit Apollo, St. Oedenrode in
 oude ansichten, Aug. Van Breugel, 1968
 Liesbeth den Besten.
 Sint-Oedenrode in oude ansichten van: Aug. Van
 Breugel, Europese Bibliotheek – Zaltbommel
 MCMLXIX [A](#)
 Met grote dank aan Corinne Visser en Marjolein
 Zegwaard (afstudeervak Wageningen
 Universiteit, landschapsarchitectuur) [A](#)

